

МАЗМҰНЫ	
КІРІСПЕ.....	3
1. ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОННЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Заңсыз көші-қон ұғымы, түрлері мен қазіргі жай-күйі.....	18
1.2 Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған адамдардың сипаттамасы	
1.3 Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар	
2. ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОНҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДІК ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАҒЫ ШАРАЛАР	
2.1 Заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамы	84
2.2 Халықаралық және шетелдік заңнама саласындағы заңсыз көші қонға қарсы іс-қимыл	
84	
ҚОРЫТЫНДЫ.....	225
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	242
ҚОСЫМШАЛАР	273

АНЫҚТАМАЛАР

Диссертацияда төмендегідей анықтамалар мен терминдер қолданылады:

Бұрынғы отандас - Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасында немесе Қазақстан Республикасында туған немесе бұдан бұрын азаматтығында болған және шетелде тұрақты тұратын адам;

Еңбек көші-қоны-еңбек қызметін жүзеге асыру үшін жеке тұлғалардың басқа мемлекеттерден Қазақстан Республикасына және Қазақстан Республикасынан, сондай-ақ мемлекет ішінде уақытша қоныс аударуы;

Заңсыз көшіп келу - шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың келу және болу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті жол жүруді бұза отырып, Қазақстан Республикасына келуі және Қазақстан Республикасында болуы;

Көшіп келу - шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасына уақытша немесе тұрақты тұру үшін келуі;

Көшіп келуші - Қазақстан Республикасына уақытша немесе тұрақты тұру үшін келген шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам;

Көші-қон - жеке тұлғалардың бір мемлекеттен екінші мемлекетке, сондай-ақ мемлекет ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті түрде немесе мәжбүрлі түрде қоныс аударуы;

Қоныс аударушы-тұруға аса қолайсыз экологиялық жағдайлар қалыптасқан және даму әлеуеті төмен елді мекендерден тұрақты тұру үшін Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан перспективалы өңірлеріне ішкі көшіп-қонушылардың қоныс аудару квотасына сәйкес Қазақстан Республикасының ішінде қоныс аударушы адам;

Оралман-тарихи отанында тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын өңірлерге қоныстандырылатын және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде одан тыс жерде тұрақты тұрған этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін одан тыс жерде туған және тұрақты тұрған ұлты қазақ балалары;

Уақытша орналастыру орталығы-этникалық қазақтар мен олардың отбасы мүшелерінің оралман мәртебесін алғанға дейін уақытша тұруына арналған тұрғын жай;

Халықтың көші-қоны мәселелері жөніндегі уәкілетті орган-көші-қон процестерін реттеуді және халықтың көші-қоны саласындағы жұмысты үйлестіруді өз құзыреті шегінде жүзеге асырушы мемлекеттік орган;

Ішкі көші-қон-жеке тұлғалардың Қазақстан Республикасының ішінде тұрақты немесе уақытша тұру мақсатында қоныс аударуы;

Этникалық қазақ - шетелде тұрақты тұратын ұлты қазақ шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам.

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеу жұмысының өзектілігі. Қазіргі уақытта көші-қон үрдісі жаһандық проблемаға айналуда. Өйткені бір мемлекеттің шекарасынан басқа бір мемлекет шекарасына заңсыз өту саны артуда. Так, за 2015 г. на терри-торию Российской Федерации въехало 17083849 иностранных граждан, 7868441 человек поставлен на миграционный учет, а находятся на территории Российской Федерации свыше 11 млн. иностранных граждан и лиц без гражданства¹

Заңсыз көші-қон мәселесінің, әсіресе соңғы жылдары көптеген мемлекеттерде болып жатқан геосаяси жағдайларға байланысты өзектілігі жоғары. Көші-қон бойынша халықаралық ұйым мәліметтері негізінде 2015 жылдан бастап европа елдерінің жағалау қызметтері Ливия, Сирия, Йемен сияқты соңғы жылдары қайғылы жағдайлар орын алып жатқан мемлекеттерден Европаға ағылып жатқан адамдарды ұстап тұруының қиынға соғып жатқаны туралы қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, Ирак, Ауғанстан, Сомали мен Суданның екі жағындағы өмір сүру тұрақсыздығы мен халықтың өмір сүру деңгейлерінің төмендігі әлемдік дәрежедегі заңсыз көші-қон үрдісінің онан әрі ушығуына әкеліп отыр.

Бүгінде көші-қон үдерістерін құқықтық реттеу айрықша мәнге ие болып отыр. Әлемде бақыланбайтын ғаламдық көші-қон саны көбеюде. Соңғы 25 жылда халықаралық мигранттардың саны екі есе артып, бүгінгі күні олардың саны 250 миллион адамнан асады. Дамыған елдердегі мигранттар үлесі 5% -дан 10% -ға дейін өсті.

Осындай жаһандық үдерістен Қазақстан да тыс қалған жоқ. Біздің мемлекетімізде де өкілетті органдардың бақылауынан тыс қалып жатқан көші-қон үрдісі етек алуда.

Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» № 527-IV Заңының 6-бабында бақылаусыз көші-қон процестері ұлттық қауіпсіздіктің негізгі қауіп-қатерлерінің бірі болып табылатындығы атап көрсетілген².

Қазақстан Республикасындағы көші-қон заңнамасының қазіргі жай-күйі мейлінше дәйектілігімен сипатталады. 2011 ж. «Халықтың көші-қоны туралы» жаңа заң қабылданды, арнаулы мемлекеттік бағдарламалар қабылдануда, ұлттық заңнамаға халықаралық көші-қон құқығының нормалары мен қағидалары енгізілуде [6].

2009 жылы ҚР-да босқындар туралы заң қабылданды [7].

Көші-қон қатынастарын реттейтін нормативтік база ұдайы жаңартылумен келеді. Мұның бәрі құқықтың жаңа саласы – көші-қон құқығы пайда болғанын көрсетеді. Осыған байланысты көші-қон құқығының бастау көздерін зерттеу қажеттігі туып отыр. Қазіргі уақытта көші-қон ағымы белсенді түрде өзгеруде.

Қазақстан үшін еңбек көші-қоны саласында келесі қауіп-қатерлер өзекті болып тұр. Мысалы, Орталық Азия елдерінен келген төмен білікті

¹

² Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» № 527-IV Заңы

жұмысшылар санының артуы. Білікті мамандар мен болашағы бар жастардың Ресейге кетуінің ұлғаюы. Біздің ойымызша, бұл біздің елімізді кәсіби еңбек ресурстарынан айырады және ұлттық қауіпсіздікке нақты қауіп тудырады. Қазақстанның еңбек мигранттарымен бірге, Қазақстан аумағында тыйым салынатын діни ағымдардың ізбасарлары, фанатиктердің, яғни бүлдіргіш элементтердің пайда болуы.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінен алынған мәліметтерге сүйенер болсақ, заңсыз көші-қон бойынша 2016 жылы – **790**, 2017 жылы – **583**, 2018 жылы – **516**, 2019 жылы – **480**, 2020 жылғы сәуір айын қосып алғанда **190** қылмыстық құқық бұзушылық жасалған. Бұл көрсеткіш жалпы қылмыстылық құрылымында жоғары үлестік салмаққа ие болмағанмен, өзінің мемлекет пен қоғам тұтастығына келтіретін зардаптарының ауқымдылығына байланысты қоғамдық қауіптілігі жоғары болып табылады.

Сондықтан да қазіргі көші-қон ұлттық демографиялық саясаттың шеңберінен асып, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен байланыстырылуда.

Жалпы мақсат ретінде қоғамда әлеуметтік тұрақтылық пен келісімге жетуді және нақтылы қоғамдық қатынастарға уақтылы әсер етуді көздейтін құқықтық реттеудің тиімділігін арттыру маңызды мәселе. Құқықтық реттеудің нәтижесі мен оның алдында тұрған мақсат арасындағы арақатынас түріндегі құқықтық реттеу тетігінің тиімділігін жоғарылату үшін құқықшығармашылықты, құқықты қолдануды жетілдіру және халықтың құқықтық мәдениетінің деңгейін жоғарылату бойынша біруақытты және кешенді жұмыс жүргізу қажет.

Осы жайлардың бәрі зерттеу жұмысының өзектілігін айқындайды.

Диссертация тақырыбының зерттелу деңгейі. Соңғы жылдары заң ғылымында көші-қон үдерісінің құқықтық қырларын зерттеуге деген тұрақты қызығушылық байқалады.

Көші-қон мәселесін құқықтық тұрғыдан реттеу саласындағы ғылыми тұжырымдамаларға С.К. Амандықова, М.В. Баймаханов, Е.Б. Баянов, А. Божқараұлы, С.З. Зиманов, С.К. Есетова, А.С. Ибраева, Е.К. Көбеев, О.Қ. Қопабаев, Р. Өміртай, Д. Нурпеисов, С.С. Сартаев, Ғ.С. Сапарғалиев және басқа да қазақстандық ғалымдар атсалысты.

Г.М. Меңдіқұлованың, С.Ю. Садовскаяның, А.В. Суворованың, Г.О. Жанғұттинаның, М.Б. Тәтімөвтің еңбектерінде де көші-қон үдерісін саяси-құқықтық реттеу проблемалары тарихи, политологиялық, экономикалық және социологиялық көзқарас тұрғысынан көрініс тапты.

Соңғы жылдарда, көшіп-қонушылардың жекелеген санаттарының мәртебесін құқықтық реттеуге байланысты бірсыпыра зерттеулер жүргізілді. Мәселен, көшіп-қонушылардың құқықтық мәртебесі мен заңсыз көші-қон мәселелері А.Амангелдінің, С.Байзақовтың, З.Батталованың, К. Бодауханұлының, С. Бейсековтың, Л. Бисенгали, Е. Жиенбаевтың, Р. Джансараеваның, Л.Культемированың, Б.Қырғызбаеваның, Е.Ю. Садовскаяның, С.К. Есетованың, Б. Досжановтың және басқалардың еңбектерінде қарастырылды.

Еңбек көші-қоны мен еңбекші мигранттар тақырыбы, атап айтқанда, А. Тоекиннің, К. Саматтың, А.Б. Мәжитовтің, С.Б. Қожировтің, К. Ысқақовтың, А.Г. Вишевскаяның, Ж.А. Зайончковскаяның еңбектеріне өзек болды.

Шетелдік ғалымдар халық көші-қонының классикалық деп мойындалған теорияларын тұжырымдады. Олардың еңбектерінде көші-қон үдерістерінің себептері, факторлары, сондай-ақ даму тетіктері талданады. Бұл орайда С.С. Алексеев, В. Бабаев, А. Малько, С. Тихомиров, К.С. Исабекова, Н.М. Омаров, А.Р. Муксинова секілді және басқа да шетелдік құқықтанушы ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады.

ТМД-ға мүше елдердің көші-қон саласындағы мемлекеттік саясатын саяси- құқықтық тұрғыдан талдауда Н. Матузовтың, А. Пикулькиптің, А. Пискунның, Ю. Тихомировтың, Т.Я. Хабриеваның және тағы да басқалардың ғылыми еңбектерінің маңызы зор.

Соңғы жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің заң факультетінде көші-қон қатынастарын құқықтық реттеудің түрлі аспектілері зерттелуде.

Осы зерттеулердің ғылыми жетекшілері - танымал қазақстандық ғалымдар: ҚР ҰҒА академигі, з.ғ.д., профессор Сартаев С.С.; з.ғ.д., профессор Кенжалиев З.Ж.; з.ғ.д., профессор Ибраева А.С., з.ғ.д., профессор Усеинова Г.Р.

2012-2014 жылдары Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, з.ғ.д., профессор С.С.Сартаевтың ғылыми жетекшілігімен «Жаһандану жағдайындағы көші-қон қатынастарын құқықтық реттеу: теориялық негізі және практикалық мәселелері» тақырыбында іргелі зерттеу жүргізілді.

Осы зерттеудің мақсаты - көші-қон құқығының қағидаттарын зерттеу, қазіргі заманғы мемлекеттердің көші-қон саясатының негіздерін, Қазақстан Республикасында көші-қон үдерістерін реттеудің негізі болып табылатын халықаралық нормалар мен стандарттарды зерттеу; көші-қон саясатының оңтайлы құқықтық моделін әзірлеу.

Диссертациялық зерттеудің объектісі. Зерттеудің негізгі объектісіне көші-қон саласындағы мемлекеттің саясатын қалыптастыру мен жүзеге асыру барысында орын алатын қоғамдық қатынастар жүйесі жатады.

Диссертациялық зерттеудің пәні. Зерттеудің нақты пәні Қазақстан Республикасындағы көші-қон қатынастарын реттеудің конституциялық-құқықтық механизмі болып табылады. Қазақстан Республикасындағы көші-қон қатынастарын құқықтық тұрғыда реттеу, оны жетілдіру жолдары осы диссертациялық жұмыстың нақты пәнінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты. Диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты Қазақстан Республикасындағы көші-қон қатынастарының конституциялық-құқықтық негіздерін айқындау, Қазақстан Республикасындағы

көші-қон қатынастарының конституциялық-құқықтық тұрғыда, ағымдағы заңдарда біркелкі орын алуы және оны жүзеге асырудың құқықтық тетіктерін айқындау және көші-қон қатынастарын жетілдіру туралы тұжырымдарды орнықтыру жұмыстың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау және енгізу Диссертацияның негізгі

теориялық және тәжірибелік мәні бар нәтижелері автордың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларының жинақтарында шыққан 4 мақаласында көрініс тапқан. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы нәтижелері Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының заң институтының оқу үдерісіне енгізілді, сонымен қатар Қазақстан Республикасы ІІМ-нің криминалды полиция департаменті, Павлодар қаласы ІІБ және ҚАЖ Қарағанды облысы бойынша ҚАЖ департаменті АҚ-159/25 мекемесінің жеке құрамына жауынгерлік-қызметтік даярлық сабақтарында қолданылады.

Осы мақсатқа жетуде келесі міндеттер анықталды:

- Заңсыз көші-қон ұғымы, түрлері мен қазіргі жай-күйіне сипаттама беру;
- Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған адамдардың сипаттамасына шолу жасау;
- Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау;
- Заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамына сипаттама жасау;
- Халықаралық және шетелдік заңнама саласындағы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылды белгілеу.

Қорғауға шығарылатын ұсыныстар:

1. Заңсыз көші-қонның құқықтық табиғатын зерделей отырып, оған мынадай авторлық анықтама ұсынылады: «Заңсыз көші-қон – бұл осы мемлекет азаматының, шет ел азаматының немесе азаматтығы жоқ адамның ұлттық заңнамада белгіленген келу, кету, орын ауыстыру ережелерін бұзуы».

2. Заңсыз көші-қон генезисіне талдау жасай отырып, диссертант заңсыз көші – қон саласындағы қылмыскердің жеке басының сипаттамасын екі бағытта қарайды: заңсыз мигрант-қылмыскердің жеке басы және заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін, өздерінің криминологиялық сипаттамаларында бір-бірінен ерекшеленетін қылмыскердің жеке басы.

3. Автор заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың детерминанттарын: ішкі және сыртқы факторлар шеңберінде қарастыруды ұсынады.

4. Зерттеу жұмысында заңсыз көші-қонға байланысты қылмыстарға қатысты қылмыстық-құқықтық құрылымдар зерделеніп, оларды талдау нәтижесінде Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық заңнамасын жетілдіруге қатысты бірқатар ұсыныстар жасайды.

5. Диссертанттың Қазақстан Республикасы ратификациялаған 2000 жылғы 15 қарашадағы Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясы ережелерін жүзеге асыру мақсатында «жәбірленушінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасы арқылы орын ауыстыруына немесе оны шетелде заңсыз ұстау» деген сараланушы белгіні Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 125-бабы («Адамды ұрлау»), 128-бабы («Адам саудасы»), 261-бабы («Адамды кепілге алу») сияқты нормаларының 2-бөлігіне енгізу.

Жұмыстың құрылымы Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш бөлімнен жеті бөлімшеден, қорытындыдан және қолданылған әдебиеттерден және бірнеше қосымшалардан тұрады.

1. ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОННЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Заңсыз көші-қон ұғымы, түрлері мен қазіргі жай-күйі

Көші-қон үдерісі адамзат қоғамының дамуымен біте қайнасып, дамып келе жатқан құбылыс болып табылады. Ғалымдардың пайымдауына сүйенетін болсақ, алғашқы адамдар Африка құрлығынан осы көші-қон үдерісінің арқасында әлемге таралып, қоныстанды. Былайша айтқанда, қазіргі кезеңдегі әлем елдеріндегі ұлттар мен ұлыстардың әр алуандылығы көші-қон үдерісінің жемісі десек болады. Халықтардың көші-қоны сан ғасырлық даму эволюциясын бастан кешірген болатын. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, халықтың көші-қоны бірнеше кезеңдерден, сатылардан өтті.

Осындай халықтың ауыспалылықтарын уақыт өте келе көші-қону деп атау туралы шешім қабылданды. Ал көші-қон деген ұғым *migratio* (*migro* – өтемін, ауысамын) терминіне сәйкес, латын тілінен аударғанда табиғаттың тірі объектілерінің қандай да бір аумақтардың шекарасынан өтіп, ұзақ уақытқа немесе біржолата қоныс тебу процесін білдіреді³.

Көші-қон әртүрлі үлгіде (ішкі және сыртқы) әлемдік, сонымен қатар әскери уақытта да көрініс тапқан, ал өзінің көлемі бойынша жергілікті және дүниежүзілік соғыстар кезінде халықтарды қоныс аудару кезінде бірталай көмегін тигізген. Нәтижесінде, көптеген авторлардың айтуынша қазіргі әлемнің ажары көбінесе көші - қондық үдеріс арқасында қалыптасқан⁴.

Көші-қонды көрініс ретінде оқып түсіну барысында, біз бұл ұғымға қатысты отандық және шетелдік әдебиеттердегі анықтамалардың әр түрлі екендігіне көз жеткіздік.

Қарастырылып отырған түсініктің жалпылама анықтамалары әртүрлі сөздіктерде кездеседі. Айта кетсек, көші-қон түсінігіне ресейлік энциклопедиялық сөздік келесідей анықтама береді: 1) ауысу, көшіп-қону; 2) халықтың көші-қоны – адамдардың өмір сүру орындарын ауыстырумен байланысты⁵ [5, 944]. Ал, С.И. Ожеговтың орыс тілі сөздігінде оны көшіп-қону, қоныс аудру деп көрсеткен (мысалы, халықтың елдің ішінде, немесе бір елден екінші елге ауысуы, жануарларды бір орыннан екінші орынға ауыстыру және т.б.)⁶[6, 343].

³ Королев А. Миграция в Казахстане: меры контроля и результаты // <https://365info.kz/2017/11/migratsiya-v-kazahstane-meryu-kontrolya-i-rezultaty/>.

⁴ Гольдин Г.Г. Миграция населения: проблемы политико-правового регулирования. — М., 2001.-С. 63.

⁵ Российский энциклопедический словарь: В 2 кн. / Гл. ред. А.М.Прохоров. - М., 2001. — Кн. 1.-С. 944.

⁶ Ожегов СИ. Словарь русского языка / Под ред. Л.И.Скворцова. - М., 2003. - С. 343.

А.П. Евгеньева редакциясындағы орыс тілі сөздігі аталған түсінікке халықтың бір елдің ішінде немесе бір елден екінші елге ауысуын анықтап көрсеткен ⁷[7, 266]. С.И. Ожегов пен Н.Ю. Шведованың орыс тілінің түсіндірме сөздігінде көші-қон түсінігін ауыспалылық, көшіп-қону деп анықтаған⁸ [8].

Жоғарыда көрсетілген анықтамаларға сараптама жасасақ, көші-қонның негізгі белгісі ауыспалылық болып табылса, ал қалған белгілері (елдің ішінде ауысу немесе оның сыртына көшу) екінші деңгейдегі түсінік болып табылады және өзіміз қолданғалы отырған салаға осы түсініктің мазмұнын терең және ауқымды түрде қолдануға мүмкіндік береді.

Тарихқа үңілсек, көші-қондық процестерді ең алғашқылардың бірі болып жүйелендірген ағылшын ғалымы Е.Г. Равенштейн болған еді. Өзінің алғашқы 1885 - 1889 жылдардағы жұмыстарында ол көші-қонды төрт негізгі топ факторымен байланысты «адамның өмір сүру жерінің түпкілікті немесе уақытша өзгерісі», «толассыз үдеріс» ретінде қарастырған:

1. Мигранттың бастапқы өмір сүру орнында (елде) әрекет етілуі, сонымен қатар тұлға ретінде жинақылығы;
2. Мигранттың ауыспалылығының бастапқы сатысындағы әрекет етілуі;
3. Мигранттың орынға (елге) келуі немесе бейімделу әрекеті;
4. Жеке бастылық факторлар яғни демографиялық мінездемелердің жиынтығы, басты тұлғаның қалауы болып табылатын түсінік және т.б.⁹[9,168]

Шамамен өткен жүзжылдықтың ортасынан бастап көші-қон көрініс ретінде оның пәніне қарама-қарсы көзқарастар мен көптеген зерттеулер арналған. Осымен байланысты, жиі қолданылатын және авторлармен талқыланатын түсініктерге тоқталып өтейік.

В.И. Переведенцев халықтың көші-қонсы ол – жинақылықтың бір түрі, атап айтқанда – кеңістік аясындағы жинақылық немесе тар және мамандандырылған мағынада қарастыратын болсақ, халықтың көші-қонсы деген ұғымда ол адамдардың қоныс ауыстыруының жиынтығы, яғни ұзақ мерзімге тұрғылықты жерлерінің ауысуын түсіндірген [12, 9].

В.М. Моисеенко болса көші-қонды халықтың қоғаммен маңызды экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және т.б. әрекеттермен уақыт пен ара қашықтықты белгілейтін іс әрекетінің бір формасы деп түсіндірген (жағымды және теріс, ашық және жасырын, ағымдағы және ұзақ мерзімді және т.б.) [12, 24].

5 ⁷ Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. - М., 1985 - 1988.
- Т. 2. - С. 266.

⁸ Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. Официальный сайт в сети Интернет: www.KM.ru

5 ⁹ Ravenstein E.G. The laws of migration. Journal of the Statistical Society. Vol. 48. 1885. - P. 167 -168.

Б.С. Хорев көші-қон ұғымынан (таза түрінде) өзара жайғасу көші-қонуы деп қарастырса, ал тұрақты мекен-жайын ауыстыруды бір тұрғылықты жерден екінші жерге көшуін түсіндіреді [13, 25].

Оқу әдебиеттерінде демография бойынша «көші-қон» термині халықтың қозғалысын білдіру үшін қолданылады, яғни жалпы мағынасында адамдардың (көшіп-қонушылардың) толығымен, қысқа немесе ұзақ мерзімге шекара арқылы қоныс аударуын білдіреді [16, 161].

Г.В. Осипованың әлеуметтік энциклопедиялық сөздігінде көші-қон қоғамдық маңызы бар халықтың барлық іс әрекетін білдіретін қоғамдық процесс деп қарастырылған [19, 407].

А.И. Долгованың редакциясындағы криминология пәніне арналған кітабында көші-қон ұғымы тұлғаның шекара арқылы белгілі бір территорияға түпкілікті немесе арнайы бір мерзімге тұрғылықты мекен жайын ауыстыру болып немесе оған үздіксіз қайта оралуымен анықталған [20, 818].

В.М. Баранов құқықтық реттеу шеңберінде қолданылуына байланысты көші-қон түсінігіне келесідей анықтама ұсынған: «Көші-қон адамдардың өмір сүру жағдайларын жақсартуларымен байланысты және көп жағдайда жаңа құқықтық мәртебе алуға әкеп соқтыратын аумақтық ауыстырылымының мемлекетпен қадағаланатын құқықтық қатынастарының жиынтығы» [21, 49].

Осы берілген барлық түсініктерді шартты түрде төмендегідей бөлуге болады:

- көші-қон аумақтық ауыспалылықпен теңестірілетін ұғымға жататындар (яғни кез келген аумаққа ауысу) [22, 20-27];

- қандай да болмасын жағдайдың болуымен міндеттенетін ұғым (мекен жайын ауыстыру, қоғамдық маңыздылықтың болуы, ұзақ немесе қысқарак мерзімге қоныс аудару);

- қоныс ауыстыру белгілі бір салдардың туындауымен байланысты ұғым (экономикалық, әлеуметтік, демографиялық, жаңа мәртебеге ие болу);

- үздіксіз, мақсаттық бағыттың және жалғастырушылыққа тәуелділіктің жоқтығымен байланысты ұғым.

Сонымен, терминнің анықтамасына көптеген әртүрлі түсініктердің барлығын және оның мазмұнындағы көрініс авторларға әр түрлі көрінетіндігін аңғару қиын емес. Бірақ, осыған қарамастан, олардың барлығы екі негізгі белгіге жауап береді: сандық және сапалылық.

Сандық белгінің мәні ауыспалылық халықтың аздаған немесе көптеген бөлігімен жүзеге асырылуымен қорытындыланады (БҰҰ 2002 жылғы халықарлық көші-қон туралы баяндамасында осы күнге дейін шамамен 175 млн. адам өздерінің отаны болып табылмайтын елдерде өмір сүріп жатыр деп айтылған) [23] және заң аясында олардың көптеген бөлігін жалпы ғаламшар немесе мемлекеттік масштабта бекітілген түпкілікті көлем деп қарастыруы мүмкін. Сапалы белгі осы көлемнің ауыспалылығы әр түрлі негізге байланысты болуы мүмкін [21, 43-44]. Мысалы, адамдардың ауыспалылығы экологиялық апаттарға байланысты, яғни экологиялық көші-қонға ұшырауы, ал еңбектік ауыспалылық – жұмысқа орналасу мақсатында болуы мүмкін.

Ауыспалылықтың негізі ауысу жүзеге асырылатын уақыт пен ара

кашықтықпен, сонымен қатар өмір сүру (бұрынғы және болашақ) орынының мәртебесімен анықталады, халықтың көші-қонсы термині әртүрлі анықтамалар мен түсініктерге негіз ретінде өз кезегінде аумақтық ауыспалылықтың осы және басқа да белгілерін ескертеді. Осыған байланысты көші-қон түсінігін нақтылайтын көптеген әр түрлі анықтамалардың пайда болуы да бекер емес: маусымдық, маятникті, орны толмайтын, мезгілді, челноктік, түпкілікті, экономикалық, мәжбүрлі, ерікті, экологиялық, еңбектік, қалалық, ауылдық, сыртқы, халықаралық, ішкі және т.б.

Алынған анықтамалардың өзінің көптігі жалпы аумақтық қозғалыстың белгілерін аралас қарастырса, көші-қон жекелеген мағынада осы түсінікті кеңінен қарастырады немесе оны «болмашы» белгілермен шектейді.

Көші-қон түсінігінің заңды бекітілуіне тоқталсақ, шын мәнінде ол жоқ, бірақ әртүрлі нормативтік құқықтық актілерде қолданыстағылардың өзі нық дағдыға айналып қолданысқа еніп кеткен. Байқағанымыздай, көші-қонның заңды анықтамасы отандық заңнамаларда бар.

Сонымен, «Халықты жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 10 сәуірдегі № 221 бұйрығында халықтың механикалық қозғалысы – тұрғылықты жерін ауыстыру мақсатында елдің шекарасы немесе қандай да бір аумақ (көші-қон) арқылы халықтың жүріп-тұруы ретінде қарастырылған [24].

«Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Заңы, көші-қон ұғымына жеке тұлғалардың бір мемлекеттен екінші мемлекетке, сондай-ақ мемлекет ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті түрде немесе мәжбүрлі түрде қоныс аударуы ретінде анықтама берілген [25].

Нәтижесінде көші-қон аясындағы құқықтық қатынастарды реттейтін осы аталған нормативтік құқықтық актілердің әрқайсысы заң шығарушының еркін құқық қолдану аумағының белгілі бір шеңберде айқын және нақты көрсете алмайды.

Көші-қонның түрлерін қарастыруға көше отырып, көші-қонның негізгі белгілерінің бірі болып әкімшілік шекараны (мемлекет, облыс, елді мекендер және т.б.) кесіп өту екенін байқаймыз. Осы негізден алдымен сыртқы және ішкі көші-қон болып бөлінеді. Сыртқы көші-қон мемлекеттік шекараны кесіп өтумен байланысты; ол халықаралық көші-қон деген атаққа ие болған; оны континенталды аралық және ішкі континенталды деп бөліп қарастырады, мысалы, мұның мәні ЕЭС шеңберіндегі Шенген келісіміне сәйкес [22, 390], Нидерланд Корольдығы, Бельгия Корольдығы, Германия Федеративтік Республикасы, Франция Республикасы және Люксембург Ұлы Герцогствасы жалпы шекараларында біртіндеп бақылаудың алынып тасталуында болып отыр.

Сыртқы көші-қонға эмиграция және иммиграция жатады. Эмиграция дегеніміз өз отанынан басқа елге саяси, экономикалық және т.б. себептермен ерікті немесе мәжбүрлі түрде қоныс аудару [6, 887]. Иммиграция дегеніміз бөтен елге тұрақты тұру мақсатында тұрғылықты жерін ауыстырып қоныстану [6, 243].

Ішкі көші-қон бір елдің ішіндегі халықтың ауысуымен байланысты. Ол аймақ аралық және ішкі аймақтық болып бөлінуі мүмкін. Бұл жағдайда «аймақ» сөзінің астарында қандай да бір жалпы белгілеріне байланысты біріктірілген аудандар, аумақтық топтар, үлкен облыстарды түсінуге болады.

Көші-қон мерзімдік параметрлеріне қарай тұрақты (қайтарымсыз) және уақытша (қайтарымды) деп бөледі. Қайтарымсыз түріне көшіп-қонушылардың елдің азаматтығын жоғалтқан жағдайда басқа мемлекетке немесе жаңа елді мекенге тұрақты тұру мақсатында орын ауыстыруын жатқызамыз.

Уақытша көші-қон кезінде адам мерзімі алдын ала белгіленіп қойылмаған қандай да бір ұзақ, бірақ шектеулі мезгілге орын ауыстырады [27, 600].

Маусымдық көші-қон дегеніміз негізінен еңбекке қабілетті адамдардың уақытша жұмыс істеуге және қайтып барған кезінде өздерінің тұрақты мекендерін сақтай отырып тұруға бағытталған ауысуын айтамыз. Маусымдық көші-қон негізінен еңбек күшіне сұраныс тудыратын белгілі бір маусымдық жұмыстарда көрінеді, мысалға: құрылыстарда, ауыл шаруашылығындағы егін піскен кезінде, т.б. Нақты мысал келтіретін болсақ, Оңтүстік Қазақстандағы мақта теріміне Өзбекстаннан келетін маусымдық көшіп-қонушылар.

Маятниктік көші-қон (челноктық, шекаралас) бұл тұрақты мекен-жайынан оқу немесе жұмыс мақсатымен басқа бір облыс, ауданға немесе басқа бір мемлекет территориясына күнделікті (апталық та болады) орын алмастыруды айтады. Олар әдетте осындай көшіп қонуды жиі жүзеге асыратын, жақын жерде орналасқан оқу немесе жұмыс орны басқа елді мекенде орналасқан жағдайда болады. Бірақ, көптеген ғалымдар мұндай маятниктік көші-қонны көші-қон түсінігіне енгізуге қарсы, себебі осындай жол жүру мекен жайларын ауыстырумен байланысты емес деп санайды [28, 267]. Ал, біз маятниктік көші-қонны халықтық көші-қонға жатады деген тұжырымдаманы қолдаймыз, себебі оның анықтамасына сәйкес, бұл ауысымдар елді мекендердің арасындағы ауыспалылықпен байланысты.

Демографиялық әдебиеттерде қоныс аудару себептеріне қарай көші-қонды бөліп қарастыру жүзеге асырылған. Әлеуметтік-экономикалық себептеріне жұмыс іздеу, жақсы табыс табу мақсатында, өз жағдайларын жақсарту мақсатында ерікті ауылшаруашылық жерлерді игеру және өздеріне жоғары әлеуметтік мәртебе алу мақсатындағы себептері жатады. Ережеге сәйкес, аталған себептермен көші-қон кері мазмұнға ие болады. Егер соңғының экономикалық себептері басым болса, олар өздеріне тұрақты, маусымды, маятникті, челнокты және жекелеген қайтырмсыз көші-қондарды енгізеді.

Саяси себептерге байланысты көші-қон ұғымында идеологиялық, нәсілді, діни және өзге де қысымдардан қашумен, сонымен қатар репатриация – әскери тұтқында болғандарды, азаматтық тұтқындардың, қоныс аударушылар мен босқындардың отанына қайта оралу жатады [29, 666].

Қаруланған жанжалдармен байланысты себептер саяси себептермен де байланысты болады. Оларға әртүрлі жағдайларда адамдар басқа елді мекендерге дербес немесе мемлекет (қоғамдық ұйымдар) көмегімен, қақтығыс аяқталғаннан кейін туған жерлеріне міндетті түрде қайтып оралу ниетімен (қайта көшіру), көшу кезінде мәжбүрлі көшудің әр түрін білдіретін көшіру

және қайта көшіру жатқызылады. Дегенмен, әдетте, эвакуацияланғандардың белгілі бір бөлігі жаңа жерде тұрақты тұруға қалады.

Сондай-ақ, ерікті және мәжбүрлі көші-қонды бөледі. Ерікті көші-қон - адамдар өзінің көшіп-қонуы туралы өздері шешім қабылдайды, мәжбүрлі көші-қон - ауыстыру олардың тілегіне қарамастан жүзеге асырылады [30, 27].

Жоғарыда келтірілген көші-қон түрлерінің жіктелуі әлеуметтану, демография және халық, саясаттану және т. б. тұрғыдан ұсынылған. Сонымен қатар, көбіне криминологтарды қызықтыратын көші-қонды жіктеу өлшемдерінің бірі ретінде заңсыз немесе қылмыстық сипаттағы, соның нәтижесінде ғылыми ортада криминалдық көші-қон, заңсыз көші-қон, көшіп-қонушылардың қылмысы және көші-қонға байланысты қылмыстар ұғымдары кеңінен пайдаланылады [31, 708-725].

Осылайша, криминалдық көші-қон ерікті сипаты бар, криминалды мақсатымен (ұрлық, тонау, адам өлтіру және т. б.) заңды және заңсыз түрде жүзеге асырылатын елдімекен аралық қозғалыс жиынтығын ұсынады.

Дәл сол жалпы түрде қылмыстық көші-қонды қылмыс жасау мақсатындағы көші-қон деп анықтауға болады. Дәл субъективті фактор (қылмыс, бірқатар қылмыстарды жасауға ұмтылу, немесе қылмыстық істерді жүзеге асыру) криминалдық көші-қонның сипатын айқындайды. Осындай орын ауыстырулардың себебі ниеттің өте кең ауқымымен ұсынылуы мүмкін (кек алу, саяси ой-пікірлер, жаңа қылмыс кеңістігін меңгеруге ұмтылу, қылмыстық бизнестің аясын кеңейту, қылмыстарды жасау кезінде өзіндік жазасыздықты қамтамасыз ету, қылмыстық құрылымдармен ұйымдастырушылық байланысты ретке келтіру және т. б.). Қылмыстық мигрант, әрине, оның тұрақты немесе уақытша тұратын жерін ауыстыру қылмыстық қызметпен тікелей байланысты екенін ұғады. Осыған байланысты, қылмыстық мигрантты қылмыс жасау мақсатында көші-қон жасайтын немесе көші-қон жасаған тұлға ретінде анықтау бізбен ұсынылады.

Криминалдық көші-қонның ағынының түрлі бағыттылығы бар. Мына жағдайға назар аудару қажет: криминалдық жағдайдың шиеленісінің өсуімен бұл ағындар стихиялылығын жоғалтады, криминалитет тарапынан анағұрлым басқарылатын және ұйымдастырылатын болады. Мұнда әртүрлі бағыттағы үрдістер, бір жағынан, мафиозалық түзілімдердің бәсекелестік күресімен байланысты, ал екінші жағынан - қылмыстық бизнесті монополизациялаумен қаралады. Осыдан ұйымдасқан көшбасшыларының криминалды көшіп-қонушылардың ауысуымен қалыптасқан қылмыстылық жағдайды бақылауға ұмтылуы заңды [32, 13].

Қоғам дамуының қазіргі жағдайында қылмыстың дамуын бақылау үшін осындай ауысулардың үрдістерін қадағалау өте маңызды.

Субъективті тұрғыдан алғанда криминалды көші-қонның ағындарын анықтайтын қозғаушы себептер туралы ақпараттардың елеулі маңызы бар. Мұндай себептерді білудің едәуір болжамдық әлеуеті болып, ол алдын алу сипатындағы шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Заңсыз көші-қон деп бір немесе екі елмен рұқсат етілмеген бір елден екінші елге белгісіз уақытқа заңсыз кетуді (келуді) біз түсінуге бейімбіз. Ол ел

ішінде де орын алуы мүмкін, билікпен елдімекен аралық қозғалысты рұқсатсыз жүзеге асыруға тыйым салынған (мысалы, Ресейде, крепостнойлық құқық кезінде; қазіргі уақытта - стратегиялық маңызы бар жабық қалаларда; Корей Халық Демократиялық Республикасы) елдерде орын алуы мүмкін [22, 399]. Егер қылмыстық мақсаты жоқ болса, онда заңсыз көші-қонның қылмыстық сипаты болмайды.

Әрбір мемлекет өз қауіпсіздігі туралы қам жасап, оның аумағына кім және қандай жағдайларда кіруге рұқсат берілуі мүмкіндігін айқындайды. Осындай бағалауға көзқарастар қандай да либералды болмасын және оның негізінде қандай да принциптер жатсын, әрқашан көшіп-қонушылардың қажетсіз түрлері табылады. Көші-қондық процесті қозғайтын себептер осы елдің аумағына кіру үшін айналма жолдарды іздеуге мәжбүрлейді, бұл заңсыз көші-қонның туындауына әкеп соқтырады.

Заңсыз көші-қонды жүзеге асыру екіге бөлінеді – заңды және заңсыз. Заңсыз көші-қонның мәні болып көшіп-қонушылардың мемлекеттік шекараны заңсыз кесіп өтуі арқылы көші-қонны жүзеге асыру болып табылады (мысалы тау өткелдері арқылы Ауғанстаннан Тәжікстанға, содан кейін Ресейге немесе Одер өзені арқылы Польшадан Германияға; жасанды құжаттар бойынша мемлекеттік шекараны кесіп өту; сондай-ақ "меншік иесі" немесе "қожайын" аталатын тұлғалармен оларды заңсыз тасымалдауды жүзеге асыру арқылы (құл саудасы туралы айтатын болсақ). Екінші тәсіл мемлекеттік шекараны заңды негізде кесіп өту, мысалы туристік визалар, жеке шақыру бойынша және т. б. кейіннен мемлекетінің аумағында заңсыз жұмысқа орналастыру.

Заңсыз көші-қонның пайда болуы мен дамуы көптеген факторлардың әсері болып табылады, біз оларды екі топқа бөлеміз:

-Бірінші топқа ел ішінде және одан тысқары жерлерде (шығарып тастайтын) кеңістіктік қозғалыс жасауға тікелей мәжбүрлейтін факторлар жатады. Оларға мыналар жатады: саяси тұрақсыздық, әскери қақтығыстар, әлеуметтік - экономикалық даму деңгейі, сол немесе басқа белгілер бойынша мемлекеттің құдалау, экологиялық, этникалық, отбасылық және т. б. факторлар.

-Екінші топ бір фактормен (маркирующим) көрсетілген, оның мәнісі мынада: оның өз аумағында қатысуы жағымсыз болып танылса, мемлекет тұлғаға келімсек мәртебесін береді.

Заңсыз көшіп-қонушылардың болу фактісінің өзі, оның үстіне тағы осындай мөлшерде, іс жүзінде әлемнің барлық мемлекеттерінде адамдарды көшпелі өмір сүруге мәжбүрлейтін факторлар шығарып тастайтын және аттрактивный факторларға қарсы тұра алмайтындығын (оларды жаңа тұрғылық жерге тартатын) айтады [22, 171].

Көшіп-қонушылар қылмысы дегеніміз - белгілі аумақта белгілі бір уақыт аралығында көшіп-қонушылармен жасалған қылмыстардың барлық жиынтығы.

Осындай қылмыстардың ерекшеліктері көші-қон тобының өз ерекшеліктері және олардың қоғамдағы орнымен анықталады.

Криминологияда осы қылмыстың субъектісі ретінде тұрғылықты жері

бойынша емес қылмыс жасаған тұлғаларды бөледі. Оларды бөлу екі өлшемді салыстыру арқылы жүзеге асырылады - қылмыс жасалған жер және қылмыскердің тұрақты тұру жері. Олар сәйкес келмеген жағдайда, өз аумағынан тыс жерде қылмыс жасаған адам сырттан келген қылмыскерлер санатына жатады. Дегенмен, олардың барлығы — көшіп-қонушылар, бірақ олардың барлығы сырттан келгендер санатына жатпайды, өйткені тұрақты қоныс-аударушы -көшіп-қонушылардың елеулі бөлігі, формальды-заңды белгісі бойынша тұрғын үй және тіркелім алған, жергілікті тұрғындарға жатады [31, 710].

Соңғы жылдары әлемде көші-қон ағындарының тұрақты өсуі

байқалады. БҰҰ бағалауы бойынша, халықаралық мигранттардың саны 2019 жылы 244 млн. адамға жеткен (2010 жылы 175 млн. мигрант болған). БҰҰ мәліметтеріне сәйкес, халықаралық мигранттар санының өсуі әлем халқының өсу қарқынынан асып түседі. Нәтижесінде ғаламшар халқының жалпы санының ішінде мигранттардың үлесі 2019 жылы 3,3% құраған, ал 2010 жылы 2,2% болған. Бұл ретте Еуропа, Солтүстік Америка және Мұхит елдерінде халықаралық мигранттардың үлесі халықтың жалпы санының кем дегенде 10% құрайды. Африка, Азия, Латын Америкасы елдерінде бұл көрсеткіш 2%-дан аз[9].

Халықаралық көші-қон ұйымының (ХКҚҰ) 2019 жылғы 19 сәуірде

жарияланған баяндамасында мигранттар саны ең көп 10 елдің тізімі келтірілген: 1. АҚШ – 46,8 млн. мигрант; 2. Германия – 12 млн. мигрант; 3. Ресей – 11,9 млн. мигрант; 4. Сауд Аравиясы – 10,2 млн. мигрант; 5. Ұлыбритания – 8,5 млн.мигрант; 6. БАӘ – 8 млн. мигрант; 7. Канада – 7,8 млн. мигрант; 8. Франция – 7,7 млн. мигрант; 9. Австралия – 6,7 млн. мигрант; 10. Испания – 5,8 млн.мигрант. Мигранттар қоныстанатын негізгі өңірлер Еуропа, Азия және Солтүстік Америка болып табылады. Соңғы 20 жылдың ішінде көші-қон Еуропа халқы санының 25 млн. адамға артуында жетекші рөл атқарды. 2018 жылғы 10 қарашада Frontex Еуропалық шекара агенттігі Еуроодақтың сыртқы шекарасын 2018 жылғы 1 қаңтар мен 1 қараша аралығында 1,2 млн. заңсыз мигрант кесіп өткенін хабарлады, бұл ЕО тарихындағы абсолютті рекорд. Бұл ретте Frontex еуропалық шекара құрылымдары қанша оқиғаларды тіркемей қалуы мүмкін екені бойынша ешқандай баға бермей отыр. Еурокомиссия ЕО-ның екінші дүниежүзілік соғыс заманынан кейінгі ірі көші-қон дағдарысына тап болып отыр деп мәлімдеді.

Еуропалық комиссияда (ЕК) Еуропаға 2019 жылдың аяғына дейін

тағы да 3 млн. мигрант келуі мүмкін деп есептейді. Германия билігі елге жылдың аяғына дейін тағы 800 мыңдай босқынның келуін болжамдайды. ГФР ІІМ мәліметтері бойынша, 2019 жылдың 10 айы ішінде Германияға Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерінен 758 мың босқын келіп кірген.

Көші-қон ағындарының негізінен еңбек сипатында екенін атап өткен жөн, олардың үлесі 2018 жылы 53% құраған. Тұрғылықты тұратын жерге көшіп-қону 2019 жылы 38% құраған. Едәуір ағынды білім алу көші-қоны қалыптастырады, оның үлесі 2018 жылы 13% болған. Жоғары білікті кадрлар мен ақыл-ой иелері үшін күрес тек дамыған елдердің ғана емес, сонымен бірге Азияның,

Еуропаның және Латын Америкасының жылдам дамушы елдерінің де көші-қон саясатының басымдықтарына айналған [10].

Қазақстанның көші-қон саясаты кешенді әрі экономикалық, демографиялық, ұлттық, өңірлік саясатпен және халықты жұмыспен қамту саясатымен тығыз үйлестірілген болуға тиіс. Осы жағдайды ескере отырып, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстандағы көші-қон проблемаларын шешуге және шекаралас мемлекеттерден келетін көші-қон ағынын бақылауды күшейтуге ерекше көңіл бөлген болатын[11].

Мемлекет басшысының 5 институционалдық реформасын іске асыру жөніндегі «100 нақты қадам» Ұлт жоспарында №56 қадаммен шетелден жоғары білікті мамандар тарту үшін АҚШ, Канада, Австралия үлгілері бойынша қолайлы көші-қон режимдерін жасау көзделген. ҚР Тұңғыш Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның көзқарасы тұрғысынан көші-қон процестерін реттеуде келесі нысаналы бағдарларды ескеру қажет:

- 1) мигранттардың келу немесе кету ағындарын ынталандыру кезінде елдің экономикалық және демографиялық мүдделерінің басымдығы;
- 2) неғұрлым жоғары білікті шетелдік мамандарды тарту;
- 3) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – «кедейлік» трансфертіне, әлеуметтік шиеленістің өсуіне, экстремизмнің енуі ықтималдығына жол бермеу;
- 4) заңсыз көші-қон, адам саудасы фактілерін жою;
- 5) адам құқықтарының теңдігі және оларды құрметтеу.

Тиімді көші-қон саясаты барлық бес мақсаттың теңдестігіне қол жеткізуге бағытталуы тиіс. Осыны ескерер болсақ, Қазақстанға заңсыз көші-қон мен адам саудасы фактілерін, білікті кадрлардың шетелге ағылуын болдырмауға және оның салдарларын жоюға мүмкіндік беретін көші-қонды басқарудың заманауи жүйесін құрудың кешенді міндетін шешу керек. Осыларды басшылыққа ала отырып Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның «Қазақстан Республикасындағы еңбекші-мигранттар мен адам саудасы құрбандарының құқықтарын қорғаудың өзекті проблемалары» атты талдау баяндамасы да Қазақстандағы еңбекші-мигранттар мен адам саудасы құрбандарының құқықтарының ахуалын талдауға арналған болатын.

Қазіргі кезеңде шетелдік жұмыскерлерді бақылауды күшейту мақсатында мүдделі мемлекеттік органдардың «Шетелдік жұмыс күші» автоматтандырылған ақпараттық жүйесін біріктіру жөнінде жұмыс жүргізілуде («Беркут» БАЖ, Көші-қон полициясы), шетелдік азаматтарды есепке алудың биометриялық жүйесін енгізу тетіктерін пысықтау қажет болып отыр.

Кейбір мәліметтер бойынша, бүгінгі таңда республикамызда 105 мемлекеттің шетелдік азаматтары жұмыс істеп жатыр және жыл сайын олардың саны көбейіп келеді. Жоғарыда айтылғандай, бұл негізінен Өзбекстанның,

Тәжікстанның және Қырғызстанның тұрғындары. Әсіресе, ресми бағалау бойынша, тек Оңтүстік Қазақстанда Өзбекстаннан келген еңбекші-мигранттар саны 200 мыңнан артық адамды құраған, Қазақстанда жұмыс істеп жүрген Қырғызстан азаматтарының саны – 50-60 мың адамды құраған. Қырғызстанның СІМ мәліметтері бойынша, Қазақстанда тұратын еңбекші-мигранттардың жартысы базарда сауда-саттықпен және де заңсыз айналысады. Бұдан басқа, тек олардың әрбір оныншысы ғана консулдықта тіркеуден өткен. Мұқтаж шағын кәсіпорындар көбіне құқықтық реттеу өрісінен тыс қалатын еңбекші-мигранттарды тартады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда заңсыз көшіп қонушыларды еңбекке салудың негізгі саласы, базарда дәстүрлі сауда жасаудан басқа, құрылыс (көбісінде жеке нысаналарда) және ауыл шаруашылығы (мақтаны, көкөністерді өсіру, жинау және б.т.) болып табылады. Мысалға, жыл сайын сәуірден бастап қарашаға дейін ОҚО Сарыағаш ауданының Өзбекстанмен шектес аумағында, суармалы жерлерді жалдай отырып, Өзбекстанның азаматтары, негізінен этникалық өзбектер жұмыс істеп жатады. 12-15 мың гектар алаңымен жалдап алынған жерде 7-10 мың адам жұмыс істеп жатыр, оның ішінде 4 мыңы – Өзбекстан азаматтары[15].

Өзбекстаннан, Тәжікстаннан және Қырғызстаннан Қазақстанға қарай ағылған еңбек көші-қонының көптеген мәселелері қазіргі уақытта шиеленісіп жатыр, өйткені бұл бағытта жұмыс күшінің орын ауыстыруының заңсыз арналары барған сайын көбеюде. Сарапшылардың болжамы бойынша, мүмкін болатын теріс салдарлардың алдын алу үшін қолда бар халықаралық тәжірибені белсендірек пайдалану қажет.

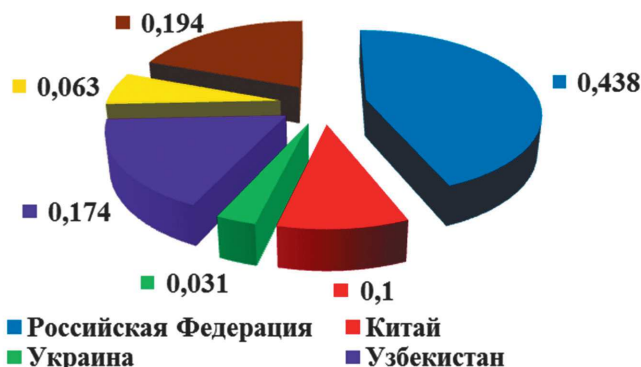
Еңбекші-мигранттардың санын анықтау мигранттарды тіркеу

проблемасы салдарынан күрделі болып отыр. Мысалы, «Беркут» БАЖ статистикалық порталының деректеріне сүйенсек, 2015 жылы елге 4 млн. шетелдіктер келген, оның ішінде 1380 мың азаматтар ғана ішкі істер органдарында тіркеуден өтті, ал жалпы санның ішінде 30 мың азаматтар ғана жұмысқа тұру мақсатымен келген. Еңбек көші-қонының шынайы мөлшерін анықтау мәселесі елде барабар жұмыспен қамту саясатын тұжырымдау үшін аса маңызды, ол өз кезегінде заңсыз еңбек көші-қонының ескерілмеген ағындарына көз жұма қарай алмайды.

ҚР ҰЭМ жүргізген шетелге ақша аударымдары көлемінің көрсеткіштерін қолдану жолымен жүргізілген есептерге сәйкес, Қазақстан аумағында еңбекші-мигранттардың жалпы саны 2017-2018-2019 жылдары 330 мыңнан 460 мыңға дейінгі аралықта болғаны анықталды. Бұл ретте, заңсыз мигранттардың бұл ісін қабылдайтын елдің төлем балансы бабы – Қазақстан аумағында жұмыс істейтін еңбекші-мигранттар шетелдегі өз отбасыларына аударатын «жеке трансферттер» сипаттайды[15].

Қазақстаннан жасалынатын ақша аударымдары еңбекші-мигранттар кететін елдердің дамуының маңызды құралы болып табылады, осылайша осы мемлекеттердің төлем балансы жақсарады. Көшіп қонушылар отандарына аударатын және тасымалдайтын ақша қаражаттары Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекістан сияқты алушы елдердің экономикасына едәуір әсер етеді. Қазақстан

Республикасы Ұлттық банкінің деректеріне сәйкес, ақша қаражаттары көбіне Ресей Федерациясы, Өзбекістан, Қытай, Қырғызстан сияқты елдердің резиденттері пайдасына бағытталған, 2017 жылғы 10 ай ішінде 159,3 млрд.теңгеден 2018 жылғы 10 ай ішінде 189,6 млрд. теңгеге дейін өскен (19%).



1 сурет – 2019 жылдың 10 айы

ішінде елдерге жіберілген ақша аударымдарының құрылымы

2018 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша жергілікті атқарушы органдар рұқсаттары бойынша Қазақстан Республикасының аумағында 31,6 мың шетелдік азамат еңбек қызметін жүзеге асырған. Шетелдік жұмыс күшін тартқан кәсіпорындарға 2019 жылы рұқсаттар беру кезінде жүктелетін ерекше шарттарды орындау шеңберінде қазақстандық азаматтар үшін 18653 қосымша жұмыс орны құрылып, 3952 адам қайта оқытылды, 15421 жергілікті қызметкердің біліктілігі көтеріліп, 736 қазақстандық қызметкер кәсіптік дайындықтан өтті.

Шетелдік қызметкерлерді қазақстандықтарға алмастыру саясаты жүргізілді, мәселен, 2018 жылғы 1 қарашаға 40 шетелдік маман қазақстандық кадрлармен алмастырылды. Шетелдік жұмысшы күшінің жалпы санының 50% астамы құрылыс саласы мен тау-кен (негізінен мұнай-газ өндіру) өнеркәсібіне тартылады. 2018 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша шетелдік қызметкерлердің ең көп саны Атырау облысына – 7906 адам, Астана қаласына – 7720 адам, Павлодар облысына – 4030 адам, Алматы қаласына – 3585 адам, Маңғыстау облысына – 2782 адам, Ақтөбе облысына – 1444 адам және Оңтүстік Қазақстан облысына – 1215 адам тартылды. Санаттар қимасында мамандар мен жетекшілер басым болған[29].

Тартылатын шетелдік жұмыс күші құрылымында Қытай азаматтары басым. Бұл фактіні Қытай Халық Республикасы аумағының салыстырмалы географиялық жағынан жақындығымен, сондай-ақ Қазақстан Республикасының экономикасына салынған үлкен инвестицияларымен түсіндіруге болады. Тартылған шетелдік қызметкерлер арасында ең көп санын Қытайдан соң Түркия мен Өзбекстанның азаматтары құрайды. Квоталаудан басқа шетелдік жұмыс күшін шектеу мен реттеудің қосымша тетігі кадрлардағы жергілікті мазмұн бойынша қойылатын талаптарды орындау болып табылады.

Шетелдік мамандарды тартатын жұмыс беруші кадрлардағы жергілікті мазмұн бойынша келесі талаптардың орындалуын қамтамасыз етуге тиіс:

- Қазақстан Республикасы азаматтарының саны бірінші және екінші санаттарға жататын қызметкерлердің (басшылық құрам) тізімдік санының 70%

кем болмауға тиіс;

- Қазақстан Республикасы азаматтарының саны үшінші және төртінші санатқа жататын қызметкерлердің (мамандар, білікті жұмысшылар) тізімдік санының 90% кем болмауға тиіс.

Жұмыс күшін тартатын жұмыс берушілер саны 2019 жылдың соңында 2762 адамды құраған. Шетелдік жұмыс күшін тартатын кәсіпорындарда 357713 қазақстандық азамат жұмыс істейді, бұл қызметкерлер санының жалпы санының 91,2% құрайды. 2016 жылғы 1 мамырдағы жағдай бойынша еңбек қызметімен айналысуға 33065 рұқсат қолданыста болған. Негізгі шыққан елдері:

- 1) Қытай -14237 адам (43%);
- 2) Түркия – 3918 адам (11,9%);
- 3) Украина – 1575 адам (4,8%);
- 4) Ұлыбритания – 1455 адам (4,4%).

ШЖК тарту санаттар бойынша:

- I. Бірінші басшылар мен олардың орынбасарлары 1753 адам. (5,3%);
 - II. Құрылымдық бөлімшелер басшылары 5609 адам (17%);
 - III. Мамандар 14960 адам (45,2%);
 - IV. Білікті жұмысшылар 9038 адам (27,3%);
- Маусымдық шетелдік қызметкерлер 1705 адам (5,2%).

ШЖК тарту салалар бойынша (СЭҚ):

- құрылыс 18900 адам (57,1%);
- таукен өндіру саласы 2265 адам (6,9%);
- өзге де қызмет көрсету түрлері 3291 адам (10%);
- өңдеу өнеркәсібі 1783 адам (5,4);
- кәсіптік ғылыми және техникалық қызмет 1615 адам (4,9%);
- көтерме және бөлшек сауда 1334 адам (4%) [30].

Осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

1.2 Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған адамдардың сипаттамасы

Қылмыскердің жеке тұлғасын танымайынша қылмысты тану мүмкін емес. Қылмыскердің жеке басы нақты қылмысты жасауда негізгі рөл атқарады. Барлық қылмыскерлердің жиынтық қасиеттері мен жеке қасиеттерін зерттеу қылмыстық мінез-құлықты детерминациялайтын жалпы факторлардың болуын анықтауға мүмкіндік береді, ал олардың жалпы сипаттамаларын анықтау алдын алу объектілері шеңберінің тарылуына ықпал етеді. Сондықтан "қылмыскердің тұлғасы" санаты криминология пәні элементтеріне енгізілген¹⁰. Сонымен қатар, криминология ғылымында "қылмыскердің тұлғасы" ұғымын анықтау мәселесі бар. Бұл мәселе бірнеше аспектіде көрінеді. Атап айтқанда, қылмыскердің жеке

¹⁰ Клеймёнов М. П. Криминология : учебник. М. : Норма, 2009. С. 89 – 90.

тұлғасына қатысты пікірталас туындайды. Мысалы, С. М. Иншаков "қылмыскердің жеке басы – қылмыстық жауапкершілікке қауіп төндірумен заңмен тыйым салынған қоғамдық қауіпті әрекет жасаған адамның тұлғасы" деген ұстаным бар екенін көрсетеді. С. М. Иншаковтың пікірімен келісе отырып, бұл анықтама " қылмыс жасаған тұлға "ұғымына нақты сәйкес келеді және сондықтан өзіндік мағыналық жүктеме жоқтығы"¹¹ айта кетерлік жайт, бұл ұстаным жеке адамға қатысты психологияда кең таралған көзқарас тұрғысынан құрылады. Алайда, жеке тұлға психологияда белгілі бір қасиеттерге ие адам ретінде ғана қабылданатынын атап өткен жөн. Мысалы, А. Г. Маклаков жеке тұлға – бұл оның тұрақты әлеуметтік негізделген психологиялық сипаттамалары жүйесінде алынған, қоғамдық қатынастар мен қарым-қатынаста көрініс табатын, оның адамгершілік іс-әрекеттерін анықтайтын және оның өзі мен айналасындағыларға елеулі маңызы бар нақты адам екенін көрсетеді. Сонымен қатар, мұндай тәсіл криминология үшін өте ыңғайлы емес, онда жеке тұлға тек жеке деңгейде ғана емес, сонымен қатар біз атап өткендей, қылмыскердің жеке басын нақты адаммен сәйкестендіру мүмкін емес. Бұл сәйкессіздік криминологияда еңсерілді, онда қылмыскердің жеке басы адамның (қылмыс жасаған адамның) белгілі бір қасиеттерін бейнелейтін (тасушы)³⁰², яғни абстрактілі түсінік болып табылатын позиция неғұрлым кең таралған көзқарас ретінде бекітілген. Біз бұл тәсілді бөлісеміз, өйткені біздің ойымызша, ол "қылмыскердің жеке басы" ұғымына неғұрлым нәтижелі түрде әрекет етуге мүмкіндік береді, оның сапасы мен қасиеттерін, оның ішінде жасырын сипаттағы (психологиялық және адамгершілік ерекшеліктері), қылмыс жасауды детерминациялау процесін зерттеуде (және жалпы деңгейдегі қылмыс), сондай-ақ қылмыстың алдын алуды неғұрлым тиімді ұйымдастыру үшін қажетті жалпы сипаттамаларды білуде маңызы зор.

"Қылмыскердің тұлғасы" санатын танудағы ең даулы мәселе- қылмыскердің жеке басының мазмұны.

Бұл сәйкессіздік криминологияда еңсерілді, В. Е. Эминов қылмыскердің жеке басын теріс тұлғалық-құрылымдық психикалық қасиеттердің жиынтығы ретінде қарады¹². Бұл ұстаным қылмыскердің жеке басының түсінігін психологиялық қабылдауға негізделген, алайда, біздің ойымызша, қылмыскердің жеке тұлғасы оның болмыстық мазмұнын толық көлемде көрсетпей оны тек қана психологиялық қасиеттерімен шектейді. Сонымен қатар, біздің ойымызша, қылмыскердің тұлғасын жеке тұлғаны айқын сипаттап қана қоймай (мысалы, сотталғандығы немесе қайталануы сияқты), сонымен қатар тұлғаның психологиялық қасиеттерінің қалыптасуына әсер ететін индивидтің әлеуметтік байланысынан тыс қарауға болмайды. Мысалы, қарым-қатынас пен әлеуметтік-пайдалы байланыстың болмауы тұйықтылық пен агрессивтілікті дамытуы мүмкін. Осыған байланысты А. И. Долговандың

¹¹ Иншаков С. М. Криминология : учебник. М. : Юриспруденция, 2000. С. 20.

¹² Криминология : учеб. пособие / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Е. Эминова. М. : ИНФРА – НОРМА-М, 1997. С. 66.

қылмыскердің жеке басын адамның әлеуметтік тұлғасы ретінде қараған позициясы қызықты.¹³ Бұл көзқарас дұрыс емес деп айтуға болмайды, өйткені біз атап өткендей, әлеуметтік факторлардың адамның қасиеттері мен қасиеттерін қалыптастыруға әсері өте жоғары және жұмыс пен отбасының болмауы, әлеуметтік-пайдалы байланыстардың болмауы және соттылықтың болуы сияқты әлеуметтік сипаттамалар жеке тұлғаның жаңа қасиеттерін дамытуды жоққа шығарып, қылмыс жасауға уәждеуі мүмкін. Алайда, біздің ойымызша, тұлғаның психологиялық сипаттарын назарға алмауға болмайды, себебі олар қылмыстық мінез-құлықты уәждеуде де, сол әлеуметтік сипаттамаларды қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Мысалы, шамадан тыс тітіркену мен агрессивтілік отбасын құруға немесе жұмысқа орналасуға теріс әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты, біздің ойымызша, м. П. Клейменов позициясымен келісе отырып, криминология, оның алдына қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін, қылмыстың детерминантын анықтаумен және оның алдын алумен байланысты, жеке тұлғаны түсінудегі психологиялық және әлеуметтік тәсілдерді интеграциялайды, осыған байланысты қылмыскердің тұлғасын жеке адамның теріс психологиялық қасиеттерінің жиынтығында және оның қылмыстық мінез-құлқын анықтайтын әлеуметтік байланыстары мен қасиеттерінің жүйесінде көрсетілген абстрактілі ұғым ретінде қарастыру керек¹⁴.

Бұл ретте, біздің пікірімізше, қылмыскердің жеке тұлғасын тануда және жеке және жалпы деңгейдегі қылмыстық іс-әрекеттің алдын алу мақсатында оның жеке басының қасиеттері мен қасиеттерін пайдалануда маңызды мәнге ие. Оның мазмұнының көлеміне және қылмыстық мінез-құлыққа да, басқа да сипаттамалардың қалыптасуына да елеулі әсер етуі мүмкін адамгершілік сипаттамаларды қосу қажет. Мысалы, мораль нормалары мен заңға немқұрайлы қарау мінез-құлқындағы алшақтықты дамытып, қылмыс жасауға және соттылықты алуға итермелейді.

Қылмыскердің тұлғасына қатысты тағы бір пікірталас мәселесі адамның тұлғасы қылмыскердің тұлғасына айналған кезеңді анықтаумен байланысты.

Мысалы, С. И. Курганов қылмыскердің жеке басының пайда болу сәтін адам жасаған іс-әрекетінен қылмыстық-құқықтық салдарының басталуымен байланыстырды¹⁵. Біздің пікірімізше, мұндай ұстаным қылмыскердің жеке

¹³ Долгова А. И. Преступник и его криминологическое изучение // Криминология : учебник / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2005. С. 274.

¹⁴ ³⁰⁵ Клейменов М. П. Криминология : учебник. С. 90 – 91.

¹⁵ Курганов С. И. Теоретические вопросы изучения личности преступника // Личность преступника и предупреждение преступлений : сб. науч. тр. М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. С. 33.

басының болу шектерін толық көлемде көрсетпейді, себебі қылмыстық зерттеуден, сондай-ақ сотталмаған адамдардың (мысалы, қылмыстық қудалау татуласудан тоқтатылған), сондай-ақ жасалған қылмысқа қатысуы мүлдем анықталмаған адамдардың алдын алу іс-әрекеттерінен тыс қалдыра отырып, адамның соттылығының бар-жоғына алдын алу шараларын іс жүзінде тәуелділікке қояды. Аталған позицияға қарсы М. С. Строгович қылмыскердің жеке басы адам қылмыс жасаған кезде оның қылмыстық жауапкершілікке тартылмағанына немесе тартылмауына байланысты пайда болатынын көрсетті¹⁶. Біздің ойымызша, бұл көзқарас өте сәтті, өйткені қылмыскердің жеке басының түсінігін тиімді пайдалануға мүмкіндік береді, қылмыс жасады деп күдіктілер мен айыпталушыларға қатысты жеке алдын алудың мақсаттылығын негіздейді, олардың жеке басының сипаттамасын зерттеуге мүмкіндік береді, бұл "қылмыскердің жеке тұлғасы" феноменін және қылмысты детерминациялау процесін толық тануға мүмкіндік береді.

Сонымен, қылмыскердің жеке басы қылмыс жасаған адамның әлеуметтік, психологиялық және адамгершілік қасиеттері мен қасиеттерінің жиынтығын қамтитын дерексіз ұғым болып табылады. Өзінің жиынтығында белгілі бір қылмыс жасаған адамды, оның қоғамдық өмір сүруі мен өмірлік тәжірибесінің әр түрлі жақтарын және көріністерін сипаттайтын және адамның осындай қоғамға қарсы мінез-құлқымен тікелей немесе жанама байланысты, қылмыс жасауды негіздейтін немесе жеңілдететін не оның жасалу себептерін түсінуге көмектесетін осы қасиеттер мен қасиеттер жүйесі қылмыскердің жеке басының жалпы криминологиялық сипаттамасы ретінде қарастырылады¹⁷. Айтылғанды ескере отырып, қылмыскердің жеке басының сипаттамасы әлеуметтік, психологиялық және адамгершілік құрамдастардан тұрады. Бұл ретте қылмыс жасаған адамның жасы, жынысы және ұлты сияқты қасиеттерді қамтитын демографиялық сипаттамаларды да қосу керек.

Заңсыз көші-қон саласында қылмыскердің тұлғасын зерттеу кезінде оның сипаттамасын анықтау мәселесі пайда болады. Бұл ретте қылмыскердің жасаған қылмысына байланысты жеке басының бірқатар сипаттамаларының айырмасынан көрінетін айқын қиындықтар туындайды, осыған байланысты Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған қылмыскердің жеке басын типтерге ажырату қажет деп ойлаймыз.

Мұндай жіктеменің бұрын да жасалғанын атап өткен жөн. Мысалы, Н. В. Самойлюк қылмыскердің екі түрін бөледі: заңсыз мигрант және қылмыстық мигрант. Бұл ретте заңсыз мигранттарға автор Қазақстан Республикасына келу, болу және шығу тәртібін реттейтін заңнаманы бұзған адамдарды, ал

¹⁶ Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : в 2 т. М., 1968. Т. 1. С. 89.

¹⁷ ³⁰⁸ Волошин П. В. Особенности личности преступника, совершающего хищение с применением насилия // Российский следователь. 2010. № 1. С. 19.

криминалдық мигранттарға – қылмыс жасау мақсатында Қазақстанға келген адамдарды жатқызады¹⁸. Бұл типизация, егер оны жалпы заңсыз көші-қонға байланысты қылмыс контекстінде қарастырса, белгілі бір қызығушылық тудырады. Осы зерттеу шеңберінде, біздің ойымызша, М. А. Қаратаеваның сыртқы мигранттың жеке түрін бөлуі бізге қызығушылық туғызады. Біздің пікірімізше, мұндай бөлу әбден негізді, өйткені жалпы сипаттамалар, қылмыстық мінез – құлықты детерминациялайтын, қылмыскердің жеке басының қасиеттері мен қасиеттерінде көрсетілген мән-жайлар заңсыз мигранттардың қылмыскерлерінде заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын немесе белсенді ықпал ететін қылмыскерлердің сипаттарынан ерекшеленеді.

Ю. М. Антоняның позициясымен келісе отырып, криминология үшін тұлғаның ең бастысы-оның қоғамға қарсы сипаттарын қалыптастыру көздері, жолдары, нысандары мен тетіктері, ортамен немесе қылмыстық жағдайлармен өзара әрекеттестікте қылмыстық мінез-құлықты туындататын ерекшеліктер екенін мойындап¹⁹, біз заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған қылмыскердің жеке басын жалпы екі шеңберде қарастыруды ұсынамыз.:

- 1) қылмыскер – заңсыз мигрант;
- 2) заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін қылмыскер.

Бұл, біздің пікірімізше, қылмыскердің жеке басын тұтас зерттеуге ғана емес, сондай-ақ детерминациялаушы факторларды анықтауға, сондай-ақ алдын алу шараларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, заңсыз мигрант қылмыскердің жеке басын қарастырайық. Айта кету керек, бұл қылмыс тобына Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 394-бабымен қарастырылатын қылмысты жасаған тұлғалар жатады.

Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 394-бабымен қарастырылатын қылмысты жасағандардың демографиялық сипаттамаларын қарастыра отырып, әдетте бұл қылмыс түрін ер адам (84,4% оқиға) жасайды. Бұл ретте біз жүргізген зерттеуге сәйкес заңсыз көшіп – қонушылардың жас топтары мынадай түрде ұсынылған: 20-25 жас аралығында – 26,5 %, 26-35 жас аралығында – 51,3 %; 35-45 жас аралығында – 19,4 %, 45 жастан жоғары – 2,8 %.

Жалпы бұл көрсеткіштер басқа криминолог-ғалымдардың зерттеу нәтижелерімен салыстырылады. Мысалы, С. Р. Зиганшин заңсыз мигранттардың негізгі үлесін 20-30 жас аралығындағы адам құрайтынын атап

1 ¹⁸ Қаратаева А.М. Жаһандану кезеңінде демография саласындағы мемлекеттің функциясы: заң ғыл.канд.дисс... автореф.: 12.00.01. - Алматы, 2009. – 26 б.

¹⁹ Антонян Ю. М. Изучение личности преступника. М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. С. 11.

өтті²⁰. Мұндай көрсеткіштер заңсыз көші – қонның негізгі мақсаты-жұмысқа орналасуға ұмтылу болып табылады. 20-дан 35 жасқа дейінгі кезең барынша еңбек белсенділігімен сипатталады.

Заңсыз мигранттардың ұлттық қатыстылығын анықтау өте қиын, өйткені қылмыстық істерді тергеу кезінде бұл ақпарат тіркелмейді, алайда заңсыз көші-қон ағындарын қалыптастыруға шет мемлекеттердің қатысу үлесін белгілеуге болады. Бұған дейін атап өткендей, криминологиялық зерттеулерге сәйкес көшіп-қонушылардың басым көпшілігі, соның ішінде заңсыз көшіп-қонушылар дәстүрлі түрде ТМД елдерінен келеді. Мысалы, А.А. Турегельдиеваның деректері бойынша бұрынғы КСРО республикаларының тұрғындары үшін заңсыз мигранттарды жеткізуші мемлекеттердің құрылымында 90% құрайды²¹.

Осылайша, Қазақстан Республикасы ҚК 394- бабында көзделген қылмыс құрамының белгілері бойынша қозғалған қылмыстық істерді зерттеу кезінде заңсыз көшіп – қонушылардың 25,3% – ы – Өзбекстан азаматтары, 19,4% – ы – Тәжікстан азаматтары, 16,9% – ы – Қырғызстан, 13,8% - ы-Украина, 10,4% - ы- Грузия, 8,6% - ы-Абхазия, 4,7% - ы-Молдова, 0,9% - ы-азаматтығы жоқ тұлғалар (РФ аумағында тұратын)²².

Бұрынғы КСРО республикаларының азаматтарынан басқа Қазақстанға Қытай, Вьетнам, Пәкістан, Ауғанстан, Бангладеш және Индия сияқты алыс шетел мемлекеттерінің тұрғындары да заңсыз қоныс аударады²³.

А. Божқараұлының белгілеуі бойынша заңсыз мигранттар – қылмыскерлердің 49,5% – ы негізгі және толық орта білімі бар азаматтар, 47,3% - арнайы орта (кәсіптік) білімді, 3,2% - ы-жоғары білімді. Бұл деректер көшіп-қонушылар (оның ішінде заңсыз) көбінесе кәсіптік дағдыларды талап етпейтін біліктілігі аз лауазымдарда пайдаланылатындығына толық сәйкес келеді.

Біздің ойымызша, білім берудің төмен деңгейі, кәсіби дағдылардың жоқтығына байланысты отанында талап етілмеген бұл адамдар шетелде жұмыс іздеуге мәжбүр.

²⁰ Зиганшин С. Р. Характеристика личности нелегального мигранта // Миграционное право. 2011. № 1. С. 31 – 32.

²¹ Турегельдиева А.А. Көші-қон заңнамасын жетілдіру жолдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2015. - №3 (30). - С. 68-71.

²² ³¹³ Международная миграция / Федер. служба гос. статистики : офиц. сайт. URL: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/# (дата обращения: 25.03.2019).

²³ Божқараұлы А. Әлемдік көші-қонның жіктелуі және оны құқықтық реттеу мәселелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Құқық» сериясы. – 2017- №2. – С. 26-32.

Біздің ойымызша, бұл жағдай Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өткен шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың бұл қылмыс түрін жасауларының басты себебі олардың жұмыспен қамтылмауларының жоғары деңгейі де түсіндіріледі. А.А: Турегельдиева келтірген статистикалық мәліметтер бойынша олардың 59,3% - ы еш жерде жұмыс істемеген; 37,4% - ы уақытша жұмыспен айналысқан және тек 3,3%-ы ғана тұрақты жұмыс істеген.

Енді заңсыз мигранттардың отбасылық жағдайына келер болсақ, біздің зерттеуіміз бойынша олардың 59,6% - ы некеде тұрмайды, бұл басқа криминолог-ғалымдардың зерттеу нәтижелеріне сәйкес келеді. Біздің ойымызша, мұндай көрсеткіштерді заңсыз мигранттардың арасында жас адамдардың басым болуымен түсіндіруге болады. Көшіп-қонушыларға жүргізілген сауалнаманың нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің 39,6% Ресейге үйлену тойына табыс табу және болашақ отбасыларының тұрмыс-тіршілігін жайластыру үшін келді. Айта кету керек, респонденттердің 36,4% – ы өз отбасының әл-ауқатын жақсарту үшін және 7,7% - ы өзі үшін ақша табу үшін келген. Бұл, біздің ойымызша, қылмыскердің қаралып отырған жеке басының мінез-құлқының адамгершілік көрсеткіштері туралы айтуға мүмкіндік береді.

Заңсыз көшіп-қонушылардың соттылығы мәселесіне келер болсақ, біздің зерттеулеріміз бойынша заңсыз көшіп-қонушылардың тек 9, 6% – ы бұрын соттылығы болған, оның ішінде заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасағаны үшін тек 1,5% - ы ғана жауаптылықта болған. Бұл ретте бұрын 46,5% көші-қон заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылғанын айта кету қажет. Бұл қылмыскерлер тұлғасының адамгершілік және психологиялық сипаттамасын анықтауға мүмкіндік береді.

Жағымды адамгершілік сипаттамалардың ішінде мақсатқа ұмтылушылық, жақындарға деген сүйіспеншілікті, еңбекке деген ұмтылысты, сондай-ақ оқуға, жаңа мамандықты игеруге ұмтылысты, ұжымшылдық сезімін ерекше атауға болады. Келеңсіздердің арасында – авантюризм, пайдакүнемдік, заң нормаларына немқұрайлы қарау, жазасыздық сезімі бар.

Психологиялық сипаттамалардың ішінде: қарапайымдылық, шыдамдылық, үйренуге деген құштарлық сияқты қасиеттерді атап көрсетуге болады. Жалпы, біздің ойымызша, заңсыз мигрант қылмыскер тұлғасының адамгершілік-психологиялық компоненті айқын көрінген теріс қасиеттерімен ерекшеленбейтінін және әлеуметтік – демографиялық сипаттамалармен үйлескенде Қазақстан шекарасын заңды кесіп өтетін шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың жалпы сипаттамаларына сәйкес келетінін атап өткен жөн.

Енді заңсыз көші-қонды ұйымдастырушы адамдардың тұлғалық ерекшелігіне келер болсақ, оның заңсыз көшіп-қонушы адамдарға қарағанда айырмашылығы бар.

Қылмыскердің қаралып отырған түрінің демографиялық белгілерін сипаттай отырып, олардың басым бөлігі – ер адамдар екенін атап өткен жөн, сондай-ақ, заңсыз көшіп-қонушы адамдар құрылымындағы әйелдердің үлесі де

айтарлықтай жоғары, олар 29,4% жетеді. Біздің ойымызша, бұл ҚК 394-бабының субъектілерінің мемлекеттік қызметкерлер бола алатындығымен, ал олардың белгілі бір бөлігін әйел адамдардың құрайтындығымен байланысты.

Заңсыз көші-қонды ұйымдастырушы адамдардың жас ерекшелігі де заңсыз көшіп-қонушы адамдарға қарағанда өзгешерек. Мысалы, біз зерттеген қылмыстық істердің жалпы массивінде 20 – дан 25 жасқа дейінгі адамдардың үлесі аталған санаттағы бар – жоғы 9,2%, 26-дан 35 жасқа дейінгі тұлғалардың үлесі-35,3%, 36-дан 45 жасқа дейінгі тұлғалардың үлесі-39,6%, одан жоғары 45 жас – 15,9 % құрайды²⁴. Бұл жағдайда біз жас тобының үлкен жасқа ауысуын байқай аламыз. Негізгі массасы қылмыскерлердің орналасқан жас шекарасы-25 – 45 жас. Заңсыз мигрант қылмыскердің осындай көрсеткіштерімен салыстырғанда 45 жастан асқан адамдардың үлесі айтарлықтай артты және 25 жастан кіші адамдардың үлесі айтарлықтай төмендеді. Біздің көрсеткіштеріміз басқа зерттеушілердің мәліметтерімен сәйкес келеді. Біздің ойымызша, жас шектерінің осындай ауысуы, аталған әрекеттерді жасау белгілі бір дағдылардың бұзылуымен, мүмкіндіктері мен құқықтардың иеленуімен, сондай – ақ жалпы үлкен жасқа тән және Қазақстан Республикасы ҚК 394-бабында көзделген қылмыстарды жасауға мүмкіндік беретін белгілі бір лауазымдарда болуымен байланысты.

Біздің ұстанымымызды В. Ф. Козлова мен Н. П. Фролкиннің зерттеу нәтижелері растайды, олар аталған адамдардың, әдетте, құжаттану саласында танымдары бар, көші-қон заңнамасын, сондай-ақ заңды тұлғаларды құру, жұмыс істеу және жою мәселелерін реттейтін заңнамаларды түсінеді, бұл белгілі бір өмірлік және еңбек тәжірибесі бар, жасы үлкен адамдарға тән екендігін белгілейді²⁵.

Қазақстан Республикасы ҚК 394-бабында көзделген қылмыстарды жасаушы, дәлірек айтсақ, ұйымдастырушы адамдардың белгілі бір азаматтыққа жататынын сипаттай отырып, біздің зерттеуімізге сәйкес, олардың 83,4% – ы Қазақстан Республикасы азаматтары, 8,8 % – Ресей азаматтары, 4,3% – Өзбекстан азаматтары, 3,6% - Белоруссия азаматтары, 1,8% - Украина азаматтары. Жалпы бұл көрсеткіштер басқа авторлардың зерттеулерімен сәйкес келеді, сондай-ақ қаралып отырған санаттағы қылмыскерлердің басым көпшілігі Қазақстан Республикасы азаматтары болып табылады. Қаралып отырған түрдегі қылмыскерлердің әлеуметтік сипаты-ең басым көпшілігінде соттылықтың болмауы. Осылайша, біздің мәліметтеріміз бойынша,

²⁴ Турегельдиева А. Көші- қон заңнамасын жетілдіру жолдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2015. - №3 (30). – С. 68-71.

²⁵ Козлов В. Ф., Фролкин Н. П. Сведения о личности преступника и членах организованной преступной группы, занимающихся организацией незаконной миграции, как элементы криминалистической характеристики // Российская юстиция. 2009. № 12. С. 61 – 65.

қылмыскерлердің тек 4,3% ғана сотталып, оның басым бөлігі (85,6%) ұрлыққа байланысты қылмыстар болған.

Қаралып отырған қылмыскердің жеке басының мұндай жағымды әлеуметтік сипаттамалары оң сипаттағы басқа да қасиеттер кешенімен толықтырылады. Атап айтқанда, біздің зерттеуіміз бойынша қылмыс жасаған адамдардың 19,3% жоғары білімді, 43,4% орта арнайы білімді, 29,1% жалпы орта және тек 8,2% толық емес жоғары білімді. Бұл ретте қылмыскерлердің 67,8% жұмысқа орналастырылды (оның ішінде 3,7% мемлекеттік қызметте немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдарында жұмыс істеді); 49,6% жеке кәсіпкерлер, 47,7% – жұмысшы болды), тағы 16,8% - зейнеткер болды, бұл жалпы қылмыскерлердің осы түрінде жас топтарының бөлінуіне сәйкес келеді. Сондай-ақ, олардың 57,6% некеде тұрғанын және 42,9% асырауында кәмелетке толмаған балаларының болғаны анықталды. Жалпы біздің мәліметтер басқа авторлардың зерттеу нәтижелеріне сәйкес келеді²⁶. Сонымен қатар, қаралып отырған үлгідегі қылмыскерлердің мұндай оң әлеуметтік сипаттамалары қызметтің негізгі түрі бойынша айтарлықтай төмен табыстармен немесе объективті үлкен шығыстардың болуымен қатар жүреді, бұл заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған кезде пайдакүнемдік мақсаттың басымдылығын көрсетеді. Мысалы, Қазақстан Республикасында Қырғызстан, Өзбекстан және Молдованың тоғыз азаматын жалған есепке қойған К.-ға қатысты қылмыстық істі шешкен кезде, сот сотталушының ауруы мен жасының үлкендігіне байланысты жоғары ақы төленетін жұмысқа тұру мүмкіндігі болмауы себебінен ауыр материалдық жағдайда болғанын атап өтті. Қандай да бір жолмен ақша табуды көздеген бұл мысал қаралып отырған қылмыскердің жеке басының адамгершілік-психологиялық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді²⁷.

Біріншіден, қылмыс жасаған кезде қылмыскерлердің 90,8% пайдакүнемдік мақсатты басшылыққа алады және тек 9,2% ғана біз атап өткендей, туысқандарына немесе жақындарына көмек көрсетуге ұмтылумен байланысты өзге де жеке мүдделілікті басшылыққа алады. Бұл ретте пайдакүнемдік ниеттер материалдық сыйақы алуда немесе қандай да бір қызметтерді орындау арқылы (26,7%) немесе зағтай өнімдерді алу түрінде (3,5%) ұсынылған мысалда (69,8% жағдайда) көрінеді. Біздің ойымызша, жеке деңгейде қылмыстық мінез-құлықты детерминациялауда нақты пайдакүнемдік мүдделілік байқалады.

Екіншіден, қаралып отырған қылмыстарды жасаған адамдардың 73,8% олардың жасаған іс-әрекеттері құқыққа қарсы сипатқа ие екенін, бірақ оларды қоғамға қауіп төндірмейтін болмашы құқық бұзушылық деп есептейтінін

60 ²⁶ Джансараева Р.Е. Взаимосвязь миграции и преступности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2016. - №4. – С. 230-238.

1 ²⁷ Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // Д.Ж. Назардың №1-50/2013 мұрағаттық қылмыстық ісі.

немесе жасаған іс-әрекеттері үшін мүмкін жауапкершілік туралы мүлде ойламағанын атап өткен жөн. Құқықтық нигилизм заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасаған қылмыскердің қарастырылатын жеке тұлғасының ерекше белгісі болып табылады және де қылмыстық мінез-құлықты жеке деңгейде детерминациялауда маңызды рөл атқарады.

Е. Р. Байбуриннің пікірінше, заңсыз көші-қон ұйымдастырумен байланысты қылмыстарды жасауда адамның физиологиялық денсаулық жағдайы негізгі рөл атқарады. Автор қандай да бір аурулармен (маскүнемдік, нашақорлық және психикалық аурулар, Э. Р. Байбуринаның зерттеуі бойынша жоғары көрсеткіштері бар, автор бұл ретте есепке алмағанда зардап шегетін тұлғалардың арасында басымдылығы туралы алынған деректердің негізінде өздігінше қорытынды жасайды²⁸. Әрине, аурудың болмауы адамның тіршілік әрекетінің барлық салаларында белсенді мінез-құлқына ықпал етеді, бірақ біздің ойымызша, физикалық денсаулықты детерминациялайтын мінез-құлық ретінде қарастыруға болмайды. Біз жоғарыда келтірілген зерттеу материалдарының нәтижелерімен және тергеу-сот практикасын зерделеу нәтижелерімен расталатынына, қылмыстық мінез-құлықтың негіз қалаушы себептері адамгершілік саладағы деформациялармен байланысты екеніне сенімдіміз.

Жоғарыда белгіленген теріс адамгершілік сипаттамалардан басқа көрсетілген адамдардың бойында оң адамгершілік қасиеттерінің – жақындары мен туыстарына жауапкершілік пен қамқорлық сезімін, мақсатқа ұмтылушылықты, табысқа жету ниетін де атап өткен жөн.

Аталған типтегі қылмыскер тұлғасының психологиялық сипаттамаларын қарастыра отырып, біз В. Ф. Козлов пен Н. П. Фролкиннің ұстанымымен келісеміз, олар бұл адамдардың коммуникабельділігімен, іскерлігімен, адамдарды басқару қабілетімен ерекшеленетінін атап өтті²⁹. Бұдан басқа, жауапсыздық, көрегендік және осы жағдайда қылмыстық жауапкершілікке тарту мүмкіндігінен көрінетін алыс салдарға немқұрайлы қарау сияқты психологиялық қасиеттерді атап өтуге болады.

Қылмыскердің (заңсыз мигрант – қылмыскер және заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін қылмыскер) қарастырылатын жеке басының түрлері шеңберінде олардың типтерін де қарастырған жөн.

Біздің ойымызша, ең сәтті типологиялық топтастырулардың бірі А. И. Алексеев ұсынған тұлғаның криминогендік зақымдану дәрежесі бойынша бөлінген типология болып табылады. Ол қылмыскерлерді жалғаспалы – криминалды, жағдайлық-криминалды, ситуативті және кездейсоқ деп бөледі³⁰. Бұл типология біздің ойымызша, әр түрлі бағыттағы әрекет жасайтын қылмыскерлердің жеке басына қатысты жеке және әмбебап қасиеттерді

²⁸ Байбурина Э. Р. *Указ. соч.* С. 131 – 133.

²⁹ Козлов В. Ф., Фролкин Н. П. *Указ. соч.*

³⁰ Алексеев А. И. *Указ. соч.* С. 106 – 109.

белгілеуге көмектеседі.

Сонымен, біздің зерттеуімізге сәйкес, *жалғаспалы – криминалды типке* заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға үнемі дайындықта және ұмтылыста көрсетілген неғұрлым терең криминогендік залалданумен сипатталатын адамдарды жатқызамыз. Олардың басым бөлігі заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасағаны үшін соттылығы болған (1,5%), ал қалғандары (0,8 %) қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өтуді қамтамасыз ететін іс-әрекеттерді мақсатты түрде жасаған (жалған құжаттар дайындаған, өздерінің сауалнамалық деректерін өзгерткен және т. б.) «кәсіби өткізушілер».

Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға тұрақты дайындықтың болуымен сипатталатын *жағдайлық-криминалды типке* заңсыз көшіп-қонушы қылмыскерлер тобы шеңберінде оларды жасауға мақсатты түрде ұмтылмаған адамдардың 45,7% жатады, бұл ретте олардың осыған дейін де көші-қон заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылғанын айта кеткен жөн.. Оларды қылмыс жасауға итермелеген жағдай Қазақстан Республикасы аумағына кіруге тыйым салумен байланысты. Заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін қылмыскерлер тобының ішінде бұл кіші түрге 9,3% жатады, әдетте, бұл қаралып отырған қылмыстарды бірнеше рет жасаған, бірақ қылмыстық жауапкершілікке тартылмаған адамдар.

Ситуативті типке адамдардың заңсыз көші – қон саласында қылмыс жасауға дайын емес, бірақ қолайсыз жағдайдың әсерінен, қылмыс жасаған адамдар жатады. Олар осы салада қылмыс жасаушылардың 39,8% құрайды. Бұл типтегі адамдарды қылмыс жасауға итермелеген жағдай Қазақстан Республикасы аумағына заңды кіру және болуды ресімдеумен байланысты қиындықтардың туындауымен немесе материалдық қиындықтардың себептері бойынша осындай мүмкіндіктің жоқтығымен, қажетті құжаттардың жоқтығымен және т. б. Себептермен байланысты қылмыстар жасаған адамдар жатады. Бұл адамдар, әдетте, қиын өмірлік жағдайға тап болған және материалдық көмекті қажет етеді. Тұтастай алғанда, осы адамдар тобы тұрақты табыс көзінің болуымен (еңбек қызметі немесе зейнетақы төлемдері түрінде) сипатталады және тұрғылықты жері бойынша оң сипатталатын тұлғалар.

Ең соңғы кездейсоқ типке келетін болсақ, бұл топтағы қылмыскерлер заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға дайындығының болмауымен және жалпы заңға бағынушылы, мойынсұнушылық бағыттылығының болуымен сипатталатын, бірақ қолайсыз жағдайларға байланысты қылмыс жасаған адамдар жатады. Заңсыз мигранттар-қылмыскерлердің арасында осы түрге қылмыстық жазаланатын әрекет жасаған адамдардың 12,2% жатады. Бұл Қазақстан Республикасына бірінші рет жіберілген, бірақ үшінші тұлғалардың ықпалымен заңды жолмен оны жүзеге асыра алмайтынын және үгіттеуге берілгеннен кейін «кәсіби өткізушілер» қызметін пайдаланған адамдар. Заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін адамдар арасында осы типке әдетте туыстық немесе достық борыш түріндегі жалған сезімінің ықпалымен қылмыс жасаған қылмыскерлердің 3,1% жатады.

Осы бөлімше бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

Біріншіден, заңсыз көші – қон саласындағы қылмыскердің жеке басының сипаттамасын екі бағытта қараған жөн: заңсыз мигрант-қылмыскердің жеке басы және заңсыз көші-қонды ұйымдастыратын және оған жәрдемдесетін, өздерінің криминологиялық сипаттамаларында бір-бірінен ерекшеленетін қылмыскердің жеке басы.

Мұндай тәсіл қылмыскердің жеке басын тұтас зерттеуге, жеке қылмыстық мінез-құлықты жоятын факторларды неғұрлым нақты анықтауға және алдын алу әдістерін неғұрлым тиімді әзірлеуге мүмкіндік береді.

Екіншіден, заңсыз мигрант қылмыскер 20 – 35 жасымен және басым жағдайда Орталық Азия тұрғындары азаматтығының болуымен сипатталады, ол үшін орта немесе орта-арнайы білімі, тұрақты жұмысының болмауы, сияқты белгілер тән. Аталған адамдардың арасында 9,6% соттылығы бар және тек 1,5% ғана рецидивтіліктің болуымен сипатталады. Адамгершілік сипаттамалардың ішінде еңбексүйгіштік, мақсаткерлік, жақындары мен туыстарына көмектесуге ұмтылу, жағымсыз – авантюризм, заң нормаларына елемеу, жазасыздық сезімі сияқты оң қасиеттер бар. Қылмыстың жасалуына пайдакүнемдік мотив әсер етеді. Жалпы, заңсыз көші – қон саласында қылмыс жасаған заңсыз көшіп-қонушы қылмыскердің жеке басының сипаттамасы Қазақстан Республикасы аумағында заңды негіздегі көшіп-қонушылардың сипаттамасына сәйкес келеді.

Үшіншіден, заңсыз көші – қонды ұйымдастырушы және оған жәрдемдесетін қылмыскердің жеке басы 26-45 жастағы адамдарды құрап, әйелдердің үлесі жоғары (29,4 %) көрсеткішті белгілейді. Осы типтегі қылмыскерлер негізінен Қазақстан Республикасы азаматтары болып табылады, бірақ олардың 9,2% шекаралас мемлекеттердің азаматтарымен туыстық байланыстары бар. Олардың басым көпшілігі бұрын қылмыстық жауапкершілікке тартылмаған, жоғары және арнайы орта білімінің, отбасының және тұрақты жұмыс орнының болуымен сипатталады. Олардың басым бөлігі (90,8 %) пайдакүнемдік ниетпен ал 9,2% өзінің туыстарына немесе таныстарына көмектесу мақсатында қылмыс жасағандар. Қылмыстық құқық бұзушылықтың бұл түрін жасаушылар үшін құқықтық нигилизм, шектен тыс пайдакүнемдік, ал психологиялық қасиеттерден – жауапсыздық пен болашағы үшін қам жемеу сияқты жағымсыз адамгершілік қасиеттер тән.

Төртіншіден, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыскерлердің криминогендік бұзылу дәрежесі бойынша талдау кезінде *жалғаспалы – криминалды типке* мигрант – қылмыскерлердің 2,3% және заңсыз көші – қонды ұйымдастыратын және оған ықпал ететін қылмыскерлердің 2,1% жататынын атап өткен жөн; *жағдайлық-криминалды типке* тиісінше 45,7 және 9,3% жатады. *Ситуативті типке* -39,8 және 85,5% және соңғы *кездейсоқ типке* – 12,2 және 3,1% жатқызылды. Бұл мәліметтер заңсыз көші – қон саласында қылмыс жасаған заңсыз мигрант-қылмыскерлердің криминогендік зақымдануының дәрежесі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1.3 Заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлар

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмысқа қарсы іс-қимыл мәселесінде қылмыстық-құқықтық шараларынан басқа, қылмыстың алдын алуға ықпал ететін алдын алу сипатындағы тағы да бірқатар әлеуметтік-құқықтық шаралар бар. Алайда, көрсетілген әлеуметтік-құқықтық алдын алу кешенін қылмыстың әлеуметтік мәнінен және оның пайда болуы мен дамуының тетіктерінен тыс қарастыру мүмкін емес.

Осыған байланысты қылмысты теріс әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде криминологиялық қабылдау ерекше өзектілікке ие болады. А. И. Долгованың тұжырымы бойынша белгілі бір қылмыс оның көптеген жаңа қасиеттерін анықтауға көмектеседі³¹. Бұл ретте әртүрлі қылмыстар арасында, қоршаған шындық пен қылмыс құбылыстары арасында әртүрлі өзара тәуелділік пен өзара байланыс ерекшеленеді, негізделген болжамдық пайымдаулар пайда болады. Яғни, қылмысты құбылыс ретінде қабылдау оны тудыратын себептер мен жағдайлардың жиынтығын анықтауға мүмкіндік берері анық.

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың себептері мен жағдайларын қарастырмас бұрын «қылмыстың детерминанттары», «қылмыстылық факторлары», «қылмыстың себептері мен жағдайлары» сияқты ұғымдық - категориялық аппараттарды бірінші кезекте қарастырып алу қажет деп санаймыз.

Қылмыстың жасалу себептерін зерттеу – криминологияның маңызды міндеттерінің бірі. Ол қылмыстылықпен күресудің ғылыми негізделген шараларын әзірлеуге, оның тәжірибе жүзінде тиімді жүзеге асырылуына ықпал етеді. Қылмыстылық себептері проблемасы криминология әдебиеттерінде өте күрделі болып, көптеген пікірталастар туғызуда [17, с. 67]

Философиялық детерминизм тұжырымдамасына сәйкес, себеп дегеніміз – басқа құбылысты туындататын құбылыс немесе құбылыстар жиынтығы.

Н.Ф. Кузнецова: «..себептілік қылмыстылық туғызушы әлеуметтік құбылыстардың сипаты мен механизмі бойынша әртүрлі әрекеттер жиынтығын құрайды»,– [18, с.235] деген пікір білдіреді. Қылмыстылық детерминанты ретінде себеп (себептілік) ұғымын криминологиялық әдебиетте тұрақталған түсінік деп санауға болады. Қылмыстылық себебі дегеніміз Г.А. Аванесовтың анықтауы бойынша «қылмыстылық өзінің заңды салдары ретінде туындататын құбылыстар мен үдерістер жиынтығы» [13, с.235].

Қылмыстылық себебін ашу үшін авторлар себеп, салдар, жағдай, себептік байланыс сияқты өзара тығыз байланысты ұғымдарды қолданады. Қылмыстылық себебін ашу мақсатында көмектеріне жүгінетін бұл ұғымдардың мәні мен мазмұнын білу үшін ғылымдардың атасы болып саналатын философия ғылымының жетістіктеріне сүйенеміз.

Философия ғылымында себеп дегеніміз өзіне ғана тән ішкі

³¹ Криминология / под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Норма, 2005. С. 51.

заңдылықтармен, қажеттіліктермен байланысты басқа құбылысты, салдарды туындататын құбылыс деп түсіндіріледі [19, с.402]. Ал өзара байланысты екі құбылыс арасында туындайтын қатынастар себептік байланыс деп аталады.

Себеп пен жағдай ұғымдарының мәнін ашу үшін Г.А. Аванесов былай дейді: «Әрекеттері мен өзара әсері жаңа құбылыстар туындатып, оның себептері болатын белгілі жағдайлар немесе олардың жиынтығына әкелетін көптеген жағдайлар туралы айтуға болады... Мысалы, арамтамақтық пен қаңғыбастық маскүнемдікке әкеліп, сол негізде көптеген қылмыстар жасалып, маскүнемдік осы қылмыстардың себебі болады... Бірақ осымен қатар құбылыстың пайда болуында рөлі бар басқа жағдайлар себеп үдерісіне тікелей енбейтін жағдай болып қала береді. Мысалы, мигранттардың орналастырылмауы арамтамақтық, қаңғыбастық пен маскүнемділікке әкеледі. Осылардың негізінде және басқа себептерді есепке ала отырып, қылмыстар жасалады. Алайда бұл жағдай (мигранттардың орналастырылмауы) бұл қылмыстар себебіне жатпай, жағдайы болып қала береді [13, с. 173].

Қылмыстылық жағдайы қылмыстылықтың өзін туындатпағанмен оның пайда болуына және өмір сүруіне жәрдемдесетін, ықпал ететін әлеуметтік өмірдің түрлі құбылыстары болып табылады. Себеп белгілі бір салдардың туындауына мүмкіндік жасайды. Ал жағдай бұл мүмкіндіктің жүзеге асуына ықпал етеді.

Әдебиеттерде жағымсыз әлеуметтік жағдайлардың өзі-ақ, себептерді туындататындықтан, қылмыстылық себебі болып саналады деген тұрақты пікір бар. Ал басқа ұстанымдар бойынша сыртқы жағдайлар өздігінше қылмыстылықты тудыра алмайтындықтан, оның себебі бола алмайды. Олар тек себепті қалыптастыруға немесе қылмыстың жасалуына ықпал ету мүмкіндігіне ғана ие. Адам еріктен тыс қылмыс жасамайтындықтан, бұл пікірді нақты бір қылмыс себебіне қатысты ғана қолдануға қолайлы. Бұған бірдей әлеуметтік жағдайда кез-келген адамның қылмыстық жолға түспейтіндігі жайлы факті куәлік етеді [20, с.60].

Криминология курсының авторлары себептілікті детерминация нысандарының бір түрі ретінде түрлі үдерістер мен құбылыстар арасындағы кез-келген заңды тәуелділік деп түсіндіреді... Себептілік санатына сөздің кең мағынасында мына түсініктер жатады: себеп, жағдай, салдар (нәтиже), себеп пен салдар (жағдай мен себеп, себеп пен салдар) арасындағы байланыс, салдар мен себеп (жағдай) арасындағы кері байланыс. Қылмыстылық детерминанттарын қарастыра отырып, себептің белгілі бір жағдайлар кезінде басқасын (салдарды) туындататын құбылыстар арасындағы объективтік байланысты білдіруші себептік байланыстың айрықша рөліне тоқталған жөн [20, с.58]. Криминология оқулығының авторлары «Кез келген қоғамдағы қылмыстылықтың жалпы себебі – объективті әлеуметтік қарама-қайшылықтар»,– дейді [21, с.61]. Шындығында қазіргі ғылымда қылмыстылық себептері сыртқы (объективті) жағдайлар мен ішкі (субъективті) факторлардың, яғни орта мен адамның күрделі өзара әрекеттестігі деген ой тұжырымы дәлелдеуді қажет етпейтін аксиомаға айналды.

Қылмыстылық себептерін үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік ортадағы адамдар арасындағы қарым-қатынастардан іздеу қажет. Қылмыстылық кез келген қоғамдық құбылыс ретінде қоғамдық өмір жағдайларымен байланысты. Сондықтан, кез келген ортада әлеуметтік қайшылықтардың туындауы заңды үдеріс деп санаймыз.

Қылмыстылық себептеріне барлық деңгейлерде талдау жасау объективтік және субъективтік сипаттағы құбылыстарды есепке алу қажеттілігін көрсетеді. Отандық белгілі криминолог М.С. Баймурзин қылмыстылықтың ішкі және сыртқы себептер мен жағдайлары деп, оларды екіге бөледі [23, с.58]. Осы негізде біздер бірінші себептерге адамның тәрбиесі мен тұрмыстық, еңбек жағдайын жатқызсақ, екінші себептерге оның ішкі болмысын жатқызамыз.

Криминологияда қылмыстылық себептеріне байланысты көптеген теориялардың бар екендігін білеміз. Бұл теориялар қылмыстылық себептерін биология, антропология, генетика, жеке психология, әлеуметтану, теология және тағы да басқа ғылым салалары бағытында түсіндіреді. Дегенмен, ғалымдардың басым бөлігі оны әлеуметтік мәселелермен тығыз байланыстырады. Сонымен, әлеуметтік құбылыстар себебі, оның ішінде қылмыстылық себебі – түрлі негіздерде өріс алып, түрлі себептерге әкелуші фактор деп санаймыз.

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың детерминациясының шынайы көрінісін түсіну үшін, біздің ойымызша, детерминанттарды жүйелендіру керек, өйткені олардың қалыптаспауы бір мезеттік қабылдауды қиындатады. Қылмыстың детерминантының бірнеше жіктелуі бар: әсер ету сипаты бойынша себептер мен жағдайларды, деңгей бойынша бөліп көрсетуге болады: барлық қылмыстың детерминанттары, қылмыстың жекелеген топтары мен жекелеген қылмыс; қамту дәрежесі бойынша: халықаралық сипаттағы, өңірлік сипаттағы және жергілікті сипаттағы детерминанттар. Алайда, біздің ойымызша, неғұрлым ыңғайлы жіктеме ретінде қоғамдық қатынастар аясында қылмыстың себептері мен жағдайларын қарауға мүмкіндік беретін, олардың ішінен олар жүйелендіретін, бұл детерминирлеу процесін неғұрлым кешенді және жан-жақты қарауға мүмкіндік беретін мазмұн бойынша қылмыстың детерминанттарын жіктеу болып табылады³².

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстылық детерминациясының шынайы көрінісін түсіну үшін, біздің ойымызша, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың детерминантының тек бір ғана жіктемесіне сүйену біздің ойымызша, дұрыс болмайды. Көші-қон процестерін, көші-қон саласындағы қылмыстар мен көші-қонға байланысты өзге де қылмыстар бойынша қылмыстық істердің массивін зерттеу бізді екі блок шеңберінде осы қылмыстың себептік кешенін қарау қажеттілігі туралы қорытындыға әкелді.

³² Криминология : учеб. для вузов / В. Д. Малков [и др.] ; под ред. проф. В. Д. Малкова. 3-е изд., перераб. и доп. С. 489 – 491.

Бірінші блок детерминант отандық криминология үшін дәстүрлі және Қазақстан Республикасы аумағында Қазақстанның ішкі жағымсыз факторлардың ықпалымен жасалатын мән-жаймен негізделеді. Алайда, факторлардың маңызды тобының Қазақстан Республикасына қатысы жоқ екені анық. Бұл факторлар шет мемлекеттерде тұратын шетел азаматтарын және азаматтығы жоқ адамдарды өз мемлекеттерінің аумағынан кетуге, Қазақстан Республикасы аумағына кіруге, оның ішінде заңсыз кіруге итермелейтін факторлар.

Біздің ойымызша, бұл блок детерминант – сыртқы жағымсыз факторлар-негізінен бастапқы сипатқа ие, өйткені олар бірінші кезекте адамдарды Қазақстан Республикасы аумағына оның заңдарына қарамастан еруге итермелейді. Бұл ретте, ішкі нәсілдік жағымсыз факторлардың блогы заңсыз көші-қон саласындағы қылмыс жағдайларының ролін атқарады деп айтуға болмайды. Әрине, көптеген ішкі теріс факторлар сыртқы себептермен қозғалатын шетел азаматтарының Қазақстан Республикасы мемлекеттік шекарасының аумағын заңсыз кесіп өтуге ықпал еткенімен бірқатар қазақстандық факторлардың өз бетінше Қазақстан аумағына заңсыз көші-қонға ұмтылысын туындатуы мүмкін.

Сонымен, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстылық детерминанттары арасында мазмұны бойынша біз сыртқы және ішкі теріс факторлар тобына біз жалпы деңгейде қарастырылатын әлеуметтік-экономикалық, мәдени - адамгершілік, ұйымдастыру-басқару, құқықтық және саяси факторларды бөліп қарастырамыз.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік шекарасы арқылы заңсыз көшіп-қонушылардың орын ауыстыруының негізгі себептерінің бірі жұмыс табуға, ең жақсы жалақы алуға, өмір сүру жағдайын жақсартуға, неғұрлым жоғары әлеуметтік статус алуға ұмтылу болып табылатыны бұрыннан белгілі³³. Бұл факторлардың барлығы әлеуметтік-экономикалық сипатқа ие. Көшіп-қонушыларға жүргізілген сауалнаманың нәтижелері көрсеткендей, олардың 78,7% жұмыс орындарының болмауына немесе отанында еңбекақының төмен болуына байланысты жұмысқа орналастыру мақсатында Қазақстанға келген.

Сонымен қатар, біз сауалнама жүргізген көшіп-қонушылардың басым көпшілігі Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан сияқты елдерден шыққан.

Мысалы, Орталық Азия елдері (Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан) үшін экономикалық дамудың өте төмен көрсеткіштері және жұмыссыздық пен халықтың кедейлігінің жоғары деңгейі тән³⁴. Орталық Азия өңірі елдеріндегі теріс әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерге бірден бірнеше түрлі факторлар әсер ететінін атап өткен орынды: 1) аталған елдердің бастапқыда төмен

60 ³³ Нурпеисов Д.К. Национальная безопасность: правовой аспект. Научно-справочное издание. – Алматы, 2003. -168 с.

³⁴ Мозжерова М. Трудовая миграция из Средней Азии в Россию: мифы и реальность // Агентство политических новостей. URL: <http://www.apn.ru/publications/print28461.htm> (дата обращения: 20.03.2015).

өнеркәсіптік базасы; 2) СССР ыдырағаннан кейін ауыл шаруашылығы қызметінің күрт төмендеуі³⁵; 3) 1990 жылдан кейін Орталық Азия республикаларында пайда болған және бір жағынан белсенді жас халықтың (сондай – ақ қиын белсенді жасқа толмаған жас халықтың) жоғары санатының пайда болуына, ал екінші жағынан – өсіп келе жатқан халықты азық-түліктен бастап медициналық қызмет көрсету мен жұмысқа орналастыруды аяқтай отырып, барлығымен қамтамасыз ету күрделілігіне әкеп соққан демографиялық жарылыс³⁶. Бұл факторлар нәтижесінде Орталық Азия өңірінің мемлекеттері халқының орасан зор массасының отанында іске асырыла алмауына және өзіне және өз отбасыларына өмір сүруін қамтамасыз етуге алып келеді. Мысалы, адам әлеуетін дамыту индексі бойынша халықаралық рейтингте 187 елдің ішінде Өзбекстан 115-ші орында, Қырғызстан 125 – ші орында, Тәжікстан 127 - ші орында тұр³⁷. Әрине, осы өңір мемлекетінің тұрғындары өз елін табыс табу мақсатында тастап, өзінің еңбек әлеуетін іске асыру мүмкіндігі әлдеқайда жоғары Қазақстанға көшуге ұмтылады.

Тұтастай алғанда, заңсыз көші-қон тудыратын сыртқы теріс әлеуметтік-экономикалық факторлардың айқындаушы мәнін атап өтуге болады. Бұл жағдайда Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдай әлеуметтік-экономикалық жағынан аз дамыған мемлекеттердің тұрғындары тарапынан өте тартымды көрінеді³⁸. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, өте қызықты криминологиялық феномен байқалады. Оның мәні бір жағдайларды қабылдау қарама-қайшылығына әкеледі. Бір жағынан, теріс әлеуметтік-экономикалық факторлар отандық криминология теориясында дәстүрлі түрде негіз қалаушы детерминанты ретінде қарастырылады³⁹. Бұл ретте объективті бағалау тұрғысынан жалпы еліміздегі қылмыстарға әсер ететін Ресейдегі әлеуметтік-экономикалық сипаттағы келеңсіз факторлардың көп екендігін атап өткен жөн. Экономиканың импортқа тәуелділігі, экономиканың көлеңкелі секторларын дамыту (жалған және контрафактілік өнімдерді дайындау, тауарлар контрабандасы), өндірістік сектордың дамымауы, доллардың көтерілуі,

³⁵ Алибеков Л. А., Алибекова С. Л. Социально-экономические последствия процесса опустынивания в Центральной Азии // Вестник Российской академии наук. 2007. Т. 77. № 5. С. 420 – 425.

³⁶ Жаркынбаева Р. Особенности демографического развития Центрально-Азиатского региона в период независимости // Центральная Азия и Кавказ. 2011. № 4 (Т. 14). С. 75 – 82.

³⁷ Жаркынбаева Р.

1 ³⁸ Турегельдиева А. Көші- қон заңнамасын жетілдіру жолдары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2015. - №3 (30). – С. 68-71.

³⁹ Антонян Ю. М. Причины преступного поведения / Акад. МВД РФ. М. : Изд-во Акад. МВД РФ, 1992. С. 141 – 145.

жұмыссыздық, бәсекеге қабілетсіздігі және т.б.⁴⁰. Бұл Қазақстанда қылмыстың өршуіне ықпал етуші теріс сипатқа ие жағымсыз факторлар. Біз заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасайтын адамдардың басым бөлігі материалдық қиындықтар аясында көрініс тапқан пайдакүнемдік мотивтердің басым болуымен ерекшеленетінін атап өттік, бұл біздің ойымызша, қаралып отырған қылмысты детерминациялауда әлеуметтік-экономикалық жағымсыз факторлардың басымдылығын анықтайды.

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстылықтың мәдени-адамгершілік детерминанттарын қарастыра отырып, біздің ойымызша, бұл сипаттамалардың бірдей еместігін атап өткен жөн. Бұл жағдайда, керісінше, мәдени-адамгершілік сипаттағы оң үдерістер заңсыз көші-қонға итермелейді. Айта кету керек, бұл ұстанымды барлық ғалымдар бөліспейді. Мысалы, Р.Е. Джансараева Қазақстан Республикасындағы заңсыз көші-қонның әлеуметтік құбылысына себепші болатын себептер теріс сипаттағы және көшіп-қонушылардың Ресей мультимәдени қоғамында әлеуметтік бейімделуінің күрделілігінен, сондай-ақ көшіп-қонушылардың көпшілігінің құқықтық мәдениетінің төмен деңгейімен, олардың Ресей көші-қон заңнамасының талаптарын білмеуімен байланысты деп пайымдайды⁴¹. Біз бұл пікірмен келісе алмаймыз. Біздің ойымызша, мәдени-адамгершілік сипаттағы сыртқы факторлар заңсыз көші-қон мен оған байланысты қылмыстың дамуына ықпал етумен қатар оның оң әлеуметтік сипаты да бар.

Осыған байланысты Ресей Федерациясының жүйелі талдау және болжау орталығының президенті Р. В. Ищенконың посткеңестік кеңістіктегі сарапшылар Лигасының бірінші (құрылтай) форумында қазіргі уақытқа дейін сақталған посткеңестік кеңістікке кіретін республикалар тұрғындарының салыстырмалы мәдени бірлігін белгілеген баяндамасын атап өтуге болады. Оның пікірі бойынша бірлік орыс тілін өте жоғары (алыс шетелдермен салыстырғанда) білуде және моральдық-адамгершілік құндылықтар ортақтығында көрінеді⁴². Бұл жерде біз Қазақстан сияқты мемлекет үшін, орыс тілінің мемлекеттік тілмен қатар жүретін ресми тіл екендігін ескеретін болсақ посткеңестік мемлекет азаматтары үшін Қазақстанда қарым-қатынас жасауда проблема туындамайды.

Сөйтіп, заңсыз көші - қон саласындағы қылмыстылықты жоятын мәдени-

60 ⁴⁰ Сулейменов М. Право как система: Монография. – Алматы: Юридическая фирма «Заңгер», 2011. – 344 с.

⁴¹ Джансараева Р.Е. Взаимосвязь миграции и преступности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2016. - №4. – С. 230-238.

⁴² Ищенко Р. В. Культурно-языковое пространство: состояние и ожидания // Центр региональных исследований. URL: <http://www.regional-studies.ru/ru/node/3565> (дата обращения: 20.03.2019).

адамгершілік сипаттағы факторларды әлеуметтік бағалау тұрғысынан Қазақстан қоғамы үшін жағымды деп сипаттауға болады.

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың ұйымдастырушылық-басқару детерминанттары біршама ерекшеленеді. Олардың арасында, біздің ойымызша, сондай-ақ, ішкі нәсілдік сипатқа ие, жағымды және жағымсыз факторлар бар.

Бір жағынан, мемлекеттік органдардың мамандарды жұмысқа орналастыруға рұқсат беру құжаттарын алудың күрделі жүйесін ұйымдастыру арқылы Қазақстанға көшіп-қонушылардың ағынын жүйелендіруге және шектеуге ұмтылуы (рұқсат беру құжаттарын ресімдеудің ұзақтығы, болудың шектелген мерзімдері және тұрғылықты жері бойынша тіркеу) сондай-ақ, көшіп-қонушыларға қойылатын талаптарды арттыру жөніндегі шаралар Қазақстан қоғамы үшін оң мәнге ие, өйткені біз бұрын айтылғандай, еңбек ресурстарының ішкі Қазақстандық нарығын нығайтуға және біздің қоғамда әлеуметтік тұрақтылықты арттыруға бағытталған. Алайда, бұл шараларды еңбек мигранттары еңсеруді талап ететін кедергілер ретінде қабылдайды. Біз жүргізген сауалнаманың нәтижелері көрсеткендей, осы кедергілерді еңсеруге ұмтылу соншалықты жоғары, бұл заңды бұзуға итермелейді. Көшіп-қонушылардың 37,4% Қазақстанға келу және жұмысқа орналастыру үшін әкімшілік кедергілер қатандаған жағдайда Қазақстан аумағына еніп, заңсыз жұмысқа орналасуға тырысады⁴³. Көріп отырғанымыздай, көші-қон процестеріне қатысты мемлекеттік ұйымдастыру-басқару шараларының оң сипаты сыртқы көшіп-қонушылардың оны қабылдау ерекшеліктеріне байланысты жағымсыз сипатқа ие болады. Екінші жағынан, ұйымдық-басқару сипатындағы теріс факторлардың тұтас кешені де бар. Т. Ф. Худина дұрыс белгілегендей сол факторлардың бірі визасыз режим. Жеңілдетілген визасыз туристік алмасу шетелдік азаматтарға туристердің түрімен Қазақстан аумағына заңды түрде кіріп, үшінші елдерге шығу немесе заңсыз еңбек және коммерциялық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді⁴⁴.

Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың дамуына ықпал ететін

жағымсыз сипаттағы тағы бір ұйымдастыру-басқару факторларының бірі-полиция органдарының, салық, аудиторлық және өзге де мемлекеттік құрылымдардың қызметіндегі кемшіліктер болып табылады. Себебі, «ресми, жартылай ресми, көлеңкелі және ашық қылмыстық ұйымдар желісі арқылы заңсыз мигранттарды жұмысқа орналастыру, делдалдық арқылы адамдар үлкен пайда табуда»⁴⁵. Бұл қызмет туристік фирмалар мен бірлескен кәсіпорындарды ұйымдастыру арқылы да жүзеге асырылады. Бұл ретте соңғы уақытта құқық қорғау органдарының қызметіндегі кемшіліктер салдарынан заңсыз көші-қон

⁴³ Нурпеисов Д.К. Национальная безопасность: правовой аспект.

⁴⁴ Худина Т. Ф. Некоторые причины роста организации незаконной миграции // Российский следователь. 2008. № 1. С. 27 – 30.

⁴⁵ Левченко О. П., Портнов Ф. П. Раскрытие и расследование преступлений, связанных с незаконной миграцией : учеб.-метод. пособие. М. : Юрлитинформ, 2006. С. 3.

үрдістерінің арта түскенін бақылауға болады. Траншекаралық қылмыстың дамуы трансшекаралық криминалдық байланыстарды ынталандыратын, ақпараттық алмасуды және криминалдық қызметтің жаңа бағыттарын іздестіруді дамытатын, мысалы, шетелге ақша қаражатын шығаруды ұйымдастыруға байланысты көші-қон белсенділігінің өсуінің тікелей салдары болып табылады. Екінші жағынан, есірткі және психотроптық заттардың, сондай-ақ олардың аналогтарының, қарудың, адам саудасының контрабандасы саласындағы халықаралық қылмыстық байланыстарды дамыту осы салаға шетелдік азаматтарды көбірек тартады⁴⁶. Сонымен қатар, Р.Е. Джансараеваның пікірі бойынша өз Отанында қылмыс жасағаны үшін құқық қорғау органдарымен іздеуде жүрген Орта Азия республикаларынан келген көптеген мигранттар өздерінің қылмыстық қызметін Қазақстанда жалғастыруда⁴⁷. Біздің пайымдауымызша, ұйымдастыру-басқару факторларының заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстылықтың ғана емес, сонымен қатар жалпы заңсыз көші-қонға байланысты қылмыстылықтың детерминациясында негізгі рөлдердің бірі екендігін айғақтайды.

Ұсынылған талдаудың деректерін ескере отырып, заңсыз көші-қон саласында қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды атап өткен жөн.

Біріншіден, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың детерминанттарын екі топтың: ішкі және сыртқы шеңберінде қарау қажет. Ішкі детерминант тобына Қазақстандық факторлар жатады. Бұл топтың оқшаулануы детерминант заңсыз көші-қон саласындағы зерттеген қылмыспен Қазақстан аумағында жасалған қылмыстармен байланысты. Сыртқы детерминант осы елдердің азаматтарын көші-қонға, оның ішінде заңсыз көші-қонға итермелейтін Орта Азия елдерінде бар келеңсіз факторларды себептік кешеніне байланысты.

Екіншіден, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың әлеуметтік-экономикалық факторларын сипаттай отырып, осы топтың сыртқы детерминанттары жұмыстың болмауы, жалақының төмен болуы, халықты әлеуметтік қолдаудағы кемшіліктер сияқты жағымсыз жағдайлармен байланысты. Ішкі факторлар: табыстардың төмендеуі, бағалардың өсуі, теңге бағамының құлдырауы, экономиканың импортқа тәуелділігі, экономиканың көлеңкелі секторларының дамуы, өндірістік сектордың дамымауы және бәсекеге қабілетсіздігі, алайда өздері шыққан елдердің әлеуметтік-экономикалық қиындықтары аясында Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық жағдайды мигранттар жалпы жағымды деп қабылдап, бұл жағдай оларды

⁴⁶ Никитенко И. В. Криминологическая характеристика основных градиентов преступности мигрантов в Дальневосточном ФО // Российский следователь. 2013. № 3. С. 29

⁴⁷ Джансараева Р.Е. Взаимосвязь миграции и преступности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2016. - №4. – С. 230-238.

Қазақстанға көшуге ынталандырады.

Үшіншіден, Қазақстан тұрғындары мен посткеңестік кеңістік тұрғындары арасында жасырын көші-қонға ықпал ететін белгілі бір бірлік бар, Қазақстан тұрғындары мен шекара маңындағы мемлекеттер тұрғындары арасындағы туыстық және достық байланыстардың болуы. Жағымсыз факторлар ішінен құқықтық нигилизм мен көшіп келушілердің заң талаптарын орындауға қатысты немқұрайдылықтарын белгілеуге болады.

Төртіншіден, ұйымдық-басқару детерминанттары арасында жағымды әлеуметтік сипаттағы және теріс ішкі факторлар басым. Жағымдысы - рұқсат беру құжаттарын алу жүйесін қатаңдату, теріс факторларға бірқатар елдермен визасыз режимнің болуы, полиция органдарының, көші-қон қызметінің, көші-қон саласын бақылау жөніндегі салық, аудиторлық және өзге де мемлекеттік құрылымдардың қызметін және өзара іс-қимылын ұйымдастырудағы кемшіліктер жатады.

Бесіншіден, заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстың құқықтық детерминанттары көші-қон процестерін жан-жақты реттеу жөніндегі заң шығарушы қабылдаған шараларда көрініс тапқан өзінің әлеуметтік сипаты бойынша оң факторлар болып табылады, соның салдарынан мигранттар бюрократиялық қиындықтардан қорқып, Қазақстан Республикасы аумағына заңсыз жолмен кіру мүмкіндігін іздейді.

2. ЗАҢСЫЗ КӨШІ-ҚОНҒА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАҒЫ ШАРАЛАР

2.1 Заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамы

Заңсыз көші-қон үшін жауапкершілік әкімшілік-құқықтық, сондай-ақ қылмыстық-құқықтық шараларды қамтиды. Бұл ретте заңсыз көші-қон саласындағы құқық бұзушылықтар әртүрлі және ол салыстырмалы түрде дербес топтарға жіктелуі мүмкін. Біз заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарымен байланысты екенін ескере отырып, заңсыз көші-қонға байланысты қылмыстық жазаланатын әрекеттерді топтастыруға назар аударамыз.

Біз қарастыратын қылмыстық құқық бұзушылықтарға «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын қасақана заңсыз кесіп өту» (ҚР ҚК 392-б.), «Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру» (ҚР ҚК 394-б.) сияқты қылмыс құрамдары жатады.

Аталған қылмыс құрамдары заңсыз көші-қон саласындағы қылмысқа қарсы іс-қимылды жүзеге асырудың тікелей құралдары болып табылады. Бұл қорытынды бірқатар ережелерге негізделген.

Біріншіден, бұл Қазақстан аумағына шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың заңсыз енуіне және олардың Қазақстан аумағында заңсыз болуын қамтамасыз етуге байланысты әрекеттер үшін қылмыстық жауапкершілікті көздейтін Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексіндегі жалғыз бап.

Екіншіден, бұл құрамдар қылмыстық қол сұғушылық объектісінің ұқсас болуымен сипатталады. Қылмыстық құқық ғылымындағы қылмыс объектісі деп дәстүрлі түрде қоғамдық қатынастар түсіндіріледі⁴⁸. Алайда соңғы уақытта қылмыс объектісі ретінде нақты игіліктерді қарастыру керек деген ортақ пікір бар.

Н. И. Загородников қоғамдық қатынастардың қылмыс объектісі деп тану оларды әлеуметтік құндылықтар иерархиясының жоғары сатысына қоятындығын айтады⁴⁹. Бұл ретте қылмыс белгілі бір игіліктерге және олар арқылы қылмыстық заңмен қорғалатын жеке тұлғаларға, қоғамға, мемлекетке зиян келтіреді. Мұндай тәсіл қылмыстық заңды жаңа жүйелендіруді талап етеді және біздің ойымызша, нақты қылмыстарды қабылдауды айтарлықтай қиындатады, мысалы, құқық қорғау органы қызметкерінің өміріне қол сұғу (ҚР ҚК 380-1-б.). Бір жағынан, нақты игілік-адам өміріне қол сұғатын, бірақ қоғамдық қауіп мемлекеттік биліктің заңды құқық қорғау қызметіне қол сұғу есебінен пайда болады. Бізге В. Н. Винокуровтың позициясы жақын болып

⁴⁸ Загородников Н. И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Труды ВЮА. 1951. Вып. 12. С. 14.

⁴⁹ Загородников Н. И. сол әдебиет

көрінеді. Оның пікірі бойынша қылмыс объектісін қоғамдық қатынастар ретінде қарастыратын функционалдық тәсіл неғұрлым ыңғайлы, өйткені ол қылмыстық заң нормаларын жүйелендіруге, қылмысты саралауға және оның мәнін меңгеруге ықпал етеді⁵⁰.

Дәстүрлі түрде қылмыс объектісі жалпылау дәрежесі бойынша тігінен жалпы, рулық, түрлік және тікелей объектілерге бөлінеді. Бұл ретте, жасалғаны үшін жауапкершілік туралы нормалар ҚР ҚК Ерекше бөлігінде орналастырылып, қылмыстардың біртекті тобына қол сұғатын біртекті қоғамдық қатынастар тобы тектік объект деп танылады.

Аталған қылмыстарды қарастыра отырып, олардың барлығы ҚР ҚК «Басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» тарауына шоғырландырылған. Демек, біз қарастырып отырған қылмыс құрамдарында көзделген қылмыстардың тектік объектісі мемлекеттік билікті қалыпты жүзеге асыруға байланысты қоғамдық қатынастар болып табылады. Мұндай көзқарас қылмыстық құқық ғылымында кең таралған⁵¹, алайда бұл тектік объекті осындай қабылдаудың дұрыстығына қатысты дауларды жоққа шығармайды.

Мемлекет пен құқық теориясында «мемлекеттік билік» ұғымын анықтаудың кем дегенде төрт ыңғайы бар⁵². Біздің зерттеу пәніміздің шектеулі болуына байланысты, біз осы мәселе бойынша пікірталас жүргізе алмаймыз. Біздің пікіріміз бойынша, мемлекеттік билікті үстем элитаның немесе бүкіл қоғамның жалпы міндетті еркін жүзеге асыру құралы ретінде әрекет ететін қоғамды саяси тұрғыдан басқару ретінде қарастырған неғұрлым дұрыс⁵³. Қазақстан Республикасының 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституциясының 3-бабының 1-бөлігінде мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық екендігі көрсетілген⁵⁴. Сондай-ақ, Конституцияда мемлекеттік биліктің оны заңшығарушылық, атқарушылық және сот билігіне бөлу негізінде жүзеге асырылатыны атап көрсетілген. Заң шығарушы, атқарушы және сот билігінің органдары дербес. Бұл ретте жергілікті өзін-өзі басқару органдары мемлекеттік билік жүйесіне

⁵⁰ Винокуров В. Н. Аксиологический и функциональный подходы к определению объекта преступления // Современное право. 2014. № 8. С. 100 – 106.

⁵¹ Уголовное право. Особенная часть : учебник / под ред. д-ра юрид. наук, проф. Л. В. Иногамовой-Хегай, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Рагога, д-ра юрид. наук, проф. А. И. Чучаева. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : КОНТРАКТ : ИНФРА-М, 2008. С. 563.

⁵²

⁵³ Романцова О. В. Понятие и признаки государственной власти // Юридический мир. 2006. № 11. С. 77 – 80.

⁵⁴ Қазақстан Республикасының 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституциясы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

кірмейді. Біз қарастырып отырған қылмыс құрамдарының (ҚР ҚК 392, 394, 395-баптары) тек мемлекеттік билікке қол сұғады, өйткені бұрын атап өткендей, Қазақстан Республикасы аумағында шекара режимі мен болу режимін мемлекеттік органдар қамтамасыз етеді. Аталған қылмыстар ҚР ҚК «Басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» деп аталатын 16-тарауына енгізілген. Осыны негізге ала отырып, осы қылмыстық құқық бұзушылықтардың тектік объектісі басқару тәртібін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар деп санаймыз. Осылайша, қылмыстық қол сұғушылықтың тектік және түрлік объектісінің ортақтығын ескере отырып бұл қылмыстарды біз заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстарға жатқызамыз. Бұл жағдайда аталмыш сала Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өтуге және оның аумағында болуға ұмтылған адамның іс-қимылынан тыс, сондай-ақ оларға ықпал ететін адамдардың іс-әрекеттерімен шектелген сала ретінде қарастырылады.

Көрсетілген құрамдардың әр қайсысын бөлек қарастырып көрейік.

Сонымен, «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын қасақана заңсыз кесіп өту» (ҚР ҚК 392-б.) қылмысы Мемлекеттік шекара режиміне қол сұғушылық жасайды. Бұл қылмыс құрамының отандық қылмыстық заңнамада ұзақ тарихы бар, сонымен бірге Кеңес дәуірінен бастап қаралып отырған қылмыс құрамының тікелей объектісі туралы мәселе осы күнге дейін даулы болып қала береді. Мысалы, В. И. Земцов шекараны қасақана заңсыз кесіп өтуде көзделген қылмыстың тікелей объектісі мемлекеттің шекаралық қауіпсіздігі болып табылатындығын белгілеп, ал жалпы шекаралық қауіпсіздіктің мемлекеттік шекараның нақты және ықтимал сыртқы және ішкі шекаралардан қорғалу жағдайы деп түсінілетіндігін көрсетеді⁵⁵. Біздің ойымызша, мұндай көзқарас даулы, себебі шекараны заңсыз кесіп өтетін адамдар бірінші кезекте Қазақстан Республикасы аумағына кіру арқылы басқару тәртібіне, сосын барып шекаралық қауіпсіздікке қол сұғады.

Ресейлік ғалым Н. Р. Косевич басқаша позицияны ұстанады, оның пікірінше, біз қарастырып отырған құрамның тікелей объектісі Мемлекеттік шекараның қол сұғылмаушылығы, оның қалыпты қызмет етуі болып табылады⁵⁶. Бұл пікір В. И. Земцовтың позициясына қарағанда, әрине, кең. Себебі Мемлекеттік шекараны әрбір заңсыз кесіп өту кезінде оның қол

⁵⁵ Земцов В. И. Уголовная ответственность за незаконное пересечение и противоправное изменение Государственной границы Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 2000. С. 140 – 141.

Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный) : в 2 т. / А. В. Бриллиантов [и др.] ; под ред. А. В. Бриллиантова. 2-е изд. М. : Проспект, 2015. Т. 2. С. 598.

сұғылмаушылығы, сондай-ақ оның жұмыс істеу режимі де бұзылатындығы анық. Алайда, біз мемлекеттік шекараға қол сұқпаушылық қаралып отырған қылмыс құрамының тікелей объектісі болып табылатындығымен келіспейміз, өйткені қылмыстық әрекеттер шекараға қол сұқпауға емес, белгіленген ережелерге қарамастан оны кесіп өтуге бағытталған деп санаймыз. Сондықтан тікелей объекті ретінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының қалыпты жұмыс істеу режимін қарастыру қажет⁵⁷.

ҚР ҚК 392-бабында қарастырылған қылмыс құрамы құрылысының ерекшеліктері қылмыстың объективті жақтарын сипаттауға да әсер етеді.

Қылмыстық құқық ғылымында қылмыс құрамының объективті жағы заңмен қорғалатын мүдделерге қоғамдық қауіпті және құқыққа қарсы қол сұғу процесін сипаттайтын нақты мән-жайлардың сыртқы жағын қарастырады деген пікір қалыптасқан⁵⁸. Бұл түсінік объективті жақты қылмыстық әрекеттердің сыртқы көрінісі ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Дәстүрлі түрде қылмыс құрамының объективті жағының міндетті белгілері ретінде қылмыстық іс-әрекет жасау, зардаптардың болуы және қылмыстық іс-әрекет пен туындаған зардаптардың арасында себептік байланыстардың болуы болып табылады. Алайда формальды құраммен жасалған қылмыстар үшін (мысалы, қылмыс сияқты) міндетті белгі тек қылмыстық іс-әрекет жасау болып табылады⁵⁹. Әрекеттің саралануына мемлекеттік шекараны кесіп өткеннен кейін адамның Қазақстан Республикасы аумағында болған уақыты да, ол жасаған іс-әрекеттер да әсер етпейді. Қоғамдық-қауіпті әрекет адамның саналы және ерікті мінез-құлқын білдіреді, ол әрекет пен әрекетсіздік түрінде көрінеді. Бұл ретте қаралып отырған қылмыс құрамында әрекет Қазақстан Республикасына кіру немесе шығу құқығына жарамды құжаттарсыз не Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен алынған тиісті рұқсатсыз Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын кесіп өтуді білдіретін іс-әрекетте ғана көрінеді.

Бұл ретте қылмыстық әрекет белгісінің үш құрамдас бөлігін бөліп көрсетуге болады: 1) Мемлекеттік шекараны қасақана кесіп өту; 2) Қазақстан Республикасына кіру құқығына жарамды құжаттарсыз немесе басқа адамдардың жарамды құжатымен өту; 3) тиісті рұқсатсыз.

Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы» № 70-V Заңының 2-бабының 7)-тармағында: «Қазақстан Республикасының шекаралық кеңістігі (бұдан әрі – шекаралық кеңістік) – Мемлекеттік шекара және Қазақстан

⁵⁷ С.М. Рахметов, И.И. Рогов Коментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан.- Алматы:ТОО «Издательство «Норма-К», 2016.-752 с.

⁵⁸ Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления : монография. М., 1960. С. 9.

⁵⁹ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть : учебник / под ред. проф.

Республикасының аумақтық сулары (теңізі) және ішкі сулары бар шекаралық аймақтың сыртқы шектеріне дейін оған шектесіп жатқан Қазақстан Республикасының аумағы, сондай-ақ Мемлекеттік шекара арқылы өткізу пункттерінің және Мемлекеттік шекара арқылы өткізу жүзеге асырылатын өзге де орындардың аумағы, шектерінде уәкілетті органдар шекаралық қызметті жүзеге асыратын континенттік қайраң және олардың үстіндегі әуе кеңістігі»⁶⁰, - деген түсінік берілген. Мемлекеттік шекараны кесіп өту дегеніміз бұл шекара арқылы кез келген тәсілмен өту. Бұл ретте мемлекеттік шекараны кесіп өту адамдар мен көлік құралдарының құрлықта өткізу пункттері арқылы халықаралық темір жол, автомобиль қатынасы жолдарында не Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарымен немесе Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімдерімен айқындалатын өзге де орындарда жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасына кіру құқығына жарамды құжаттар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын кесіп өтетін тұлғаға қатысты түпнұсқа, тиісті түрде ресімделген құжаттар болып табылады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 21 қаңтардағы «Көшіп келушілердің Қазақстан Республикасына келуінің және онда болуының, сондай-ақ олардың Қазақстан Республикасынан кетуінің қағидаларын және Көші-қон бақылауын жүзеге асыру, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасынан заңсыз өтетін, Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз болатын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағына келуге тыйым салынған адамдарды есепке алу қағидаларын бекіту туралы» № 148 Қаулысына сәйкес, Мемлекеттік шекарадан өту кезінде ұсынылатын құжаттар тізімі болуы қажет. Олар паспортты, дипломатиялық паспортты, қызметтік паспортты немесе оның жеке басын куәландыратын құжатты қамтиды. Көшіп келушілерді тіркеу жеке басты куәландыратын құжаттар бойынша жүзеге асырылады. . Тіркеу көшіп келушінің ұлттық паспортының және визаның қолданылу мерзімінен аспайтын кезеңге ресімделеді. Келуі мен болуының визасыз тәртібі туралы ратификацияланған халықаралық шарттар бар елдерден Қазақстан Республикасына келген азаматтарды тіркеу визасыз болу рұқсат етілген мерзімге жасалады. Егер нақты мерзім белгіленбеген жағдайда, тіркеу Қазақстан Республикасына келген күннен бастап отыз тәуліктен, ал Еуразиялық экономикалық одаққа мүше мемлекеттердің азаматтары үшін тоқсан тәуліктен аспайтын мерзімге ресімделеді.

Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасында белгіленген тәртіппен шетелдік жұмыс күшін тартуға ресімделген рұқсаты бар көшіп келушілерді, еңбекші көшіп келушіні, сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін тіркеу сол рұқсаттың қолданылу мерзіміне ресімделеді. Сондай-ақ, пана іздеген адамдарды және босқындарды тіркеу Қазақстан Республикасының босқындар туралы заңнамасында белгіленген тәртіппен ресімделеді. Бұдан басқа, бірқатар жағдайларда, мысалы, бұл адамдар

⁶⁰ Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 16 қаңтардағы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы туралы» № 70-V Заңы

өзі туралы немесе Қазақстан Республикасында болу мақсаты туралы көрінеу жалған мәліметтер хабарлаған кезде шетелдік азаматқа немесе азаматтығы жоқ адамға Қазақстан Республикасына кіруге рұқсат етілмейді. Осылайша, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өту оның кіру немесе шығу құқығына жарамды құжаттарсыз, сондай-ақ тиісті рұқсатсыз өту болып табылады. ҚР мемлекеттік шекарасын белгіленген өткізу пункттерінен тыс кесіп өту да заңсыз деп танылады.

Объективтік жақ белгілерінің екі тобы бар екенін атап өткен жөн: міндетті және факультативтік. Қылмыстық құқық теориясындағы объективтік жақты сипаттайтын факультативтік белгілерге қылмыс жасау тәсілі, қылмыс жасау кезінде пайдаланылатын қарулар мен құралдар, әрекет жасау орны, уақыты және жағдайы жатады⁶¹.

Қылмыс жасау тәсілі біздер үшін белгілі бір криминологиялық қызығушылық туғызуда. ҚР мемлекеттік шекарасын кесіп өтудің көптеген тәсілдері бар: белгіленген құжаттар болмаған кезде; жалған немесе бөтен құжаттарды пайдалана отырып; жарамды құжаттармен, бірақ тиісті рұқсатсыз; шекаралық бақылаудан өту, белгіленбеген жерде және т. б. өту. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде 72% шекарадан заңсыз өту өткізу пункттерінен тыс жерде болған. Оның 66,7 % жаяу, 26,9 % автокөлікпен, 4,3% (ресей – қазақстандық шекарада) – жылқымен және 2,1%-ы тауар-жүк поезында өткен (Қосымшаны қараңыз). Сондай-ақ, өткізу пункттері арқылы мемлекеттік шекараны кесіп өту кезінде шетел азаматтарының 8,3% қажетті құжаттары болмаған, 41,6% бөтен құжаттарды ұсынған, 33,4% жалған құжаттар ұсынған және 16,7% ресімдеу кезінде деректері өзгертілген құжаттарды ұсынған.

Қылмыстық құқық ғылымында осы қылмыс түрінің субъективті жағы ұғымы әртүрлі қабылданатынын атап өткен жөн. Атап айтқанда, Ю. А. Демидов субъективті жақты қылмыстық жауаптылыққа тартуға негіз болатын кінәнің бір бөлігі ретінде қарастырады⁶². Біздің пікірімізше, кінә кез келген қылмыстың ажырамас және міндетті белгісі болып табылады, бірақ одан басқа адамды қандай да бір іс-әрекет жасауға итермелейтін ішкі факторлар болады.

В. Н. Кудрявцев қылмыстың субъективті жағы адамның өзі жасаған іс-әрекетіне және оның салдарларына (кінәсіне) интеллектуалдық және ерік-жігері, оның қызметінің мақсаттары мен себептері, сондай-ақ қылмыс жасалған кездегі оның психикасын сипаттайтын эмоциялық жай-күйі

⁶¹ Уголовное право России. Общая часть / под ред. А. И. Рарога. 3-е изд., с изм. и доп.

М. : Эксмо, 2009. С. 115.

⁶² Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. М. : Юрид. лит., 1975. С. 114.

камтитынын атап көрсетеді⁶³. Шынымен субъективтік жақтың кінәсі, мотиві, мақсаты, эмоциялық жағдайы дербес санаттарды білдіреді деп санаймыз. Кінә қылмыстың субъективті жағының міндетті белгісі болып табылады⁶⁴. Кінәні сипаттайтын негізгі өлшемдер-оның нысаны мен мазмұны. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексінің 19-бабына сәйкес, кінәні 2 нысаны бар: Қасақаналық және абайсыздық. ҚР ҚК-нің диспозициясын бағалай отырып, бұл қылмыстың субъективті жағынан кінәнің қасақана түрімен сипатталатыны көрсетілген. Бұл ретте кінәнің қасақана нысанының мазмұны қаралатын қылмыс жасау кезінде де көрінуі мүмкін тікелей немесе жанама ниетпен сипатталады⁶⁵. Егер адам өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынған болса, оның қоғамға қауіпті зардаптарының болу мүмкіндігін немесе болмай қоймайтынын алдын ала болжап білген болса және осы зардаптардың туындауын қалаған болса, қылмыстық құқық бұзушылық тікелей пиғылмен жасалған деп танылады (ҚР ҚК 20-б.2-б.). Ал егер адам өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті екенін ұғынған болса, оның қоғамға қауіпті зардаптарының болу мүмкіндігін алдын ала болжап білген болса, осы зардаптардың орын алуын қаламаса да, оларға саналы түрде жол берсе не оларға немқұрайлы қараса, қылмыстық құқық бұзушылық жанама пиғылмен жасалған деп танылады (ҚР ҚК 20-б.3-б.). Біз қарастырып отырған қылмыс құрамы тек тікелей ниетпен ғана сипатталады.

Қылмыстық құқық ғылымында субъективтік жақтың міндетті белгісі- кінәдан басқа, мотив, мақсат сияқты факультативті белгілер де бар⁶⁶, бірақ олар қаралып отырған әрекетте криминогенділік құраушы сипатқа ие емес. Алайда, сауалнама жүргізілген көшіп – қонушылардың 78,7% жұмысқа орналасу мақсатын көздегенін; 20,9% достары мен туыстарын көру және 0,4% Қазақстан Республикасына бару мақсатын түсіндіре алмағанын атап өткен жөн. Біз көріп отырғанымыздай, шекараны заңсыз кесіп өтудің негізгі бөлігі заңсыз еңбек көші-қонымен байланысты.

Қылмыс құрамының соңғы элементі субъект мәселесіне келетін болсақ, қылмыстық құқық ғылымында қылмыстық жауаптылық жасына жеткен, есі дұрыс, жеке тұлға қылмыс субъектісі болып табылады. Осылайша, қылмыс

⁶³ Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений : монография. М. : Юрид. лит., 1972. С. 172.

⁶⁴ Уголовное право Российской Федерации. Части Общая и Особенная : учеб. пособие / С. А. Пичугин [и др.]. 2-е изд., испр. и доп. С. 52.

⁶⁵ Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлімі. – Алматы: Жеті жарғы, 2000. - 345 б.

1. ⁶⁶ Алауханов Е., Үмбеталиев С., Рахметов С. Қылмыс құрамы. Алматы, 2002 ж.

субъектісінің міндетті белгілері жеке тұлғалық белгісі, қылмыстық жауаптылыққа тартылу жасының белгісі және ақыл есінің дұрыс болу жатады.

Қылмыстың жалпы субъектісінің белгілерінің бірі ретінде ҚК 15-бабы жеке адамды атайды. Бұл қылмыс субъектісі тек қана адам болатынын білдіреді. ҚК 15-бабының 1-бөлігінде айтылған жеке адамдар Қазақстан Республикасының азаматтары, азаматтығы жоқ және шетелдік азаматтар болып табылады. Бұл ҚК 6 және 7-баптарының мазмұнынан туындайды.

Қылмыстық құқық қылмысты әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыра отырып, қылмыстың субъектісі деп ақыл-есі бар және біршама бостандық еркіне ие болған адамды ғана таниды. Бұл қылмыстық заңнамалардың міндеттеріне, оның қағидаларына, қылмыстың ұғымы мен қылмыстың мақсатына сай келеді. Адамдар, түрлі қылықтар, соның ішінде қылмыстар жасай отырып, өздерінің күштерін біріктіріп және ұжымдасып шешім қабылдауы да мүмкін. Алайда, қылмыстық жауаптылық қатаң түрде дербес екендігін ұмытпау керек.

Қылмыстық құқық ғылымында кейбір ғалымдар жеке тұлға деп адам емес, қылмыс жасауға жауапты адамның құқықтық, жас және психологиялық мәртебесін, яғни адамның құқықтық мәртебесін қамтитын заң санаты түсінілетіндігін де айтып жүр⁶⁷. Қылмыс субъектісінің мәнін анықтаудағы осы екі тәсілді салыстыра отырып, екінші авторлардың ұстанымы, біздің ойымызша, жалпы қылмыс субъектісінің басқа дәстүрлі белгілерін – жас пен есі дұрыс қабылдауды қиындататындығын атап өткен жөн. Сонымен қатар, адамды жеке тұлға ретінде қарау дұрыс емес те сияқты, өйткені мұндай тәсіл оның іс-әрекеттерін бағалау шектерінен тыс осы адамның құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын қалдырады. Мәселен, атап айтқанда, саяси баспана алу құқығы қылмыстық жауапкершіліктен босатуға дейін ҚР ҚК 392-бабында қарастырылған қылмысты саралауда маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты біз жеке тұлғаны құқықтық мәртебені тасымалдаушы адам ретінде қарастыру қажет деп ойлаймыз.

Қылмыс субъектісінің келесі міндетті белгісі оның есінің дұрыстығы болып табылады. Есі дұрыстық деп адамның қылмыс жасаған сәтте өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамдық қауіптілігін сезіну және оларды басқара білу қабілеті түсініледі⁶⁸. Өз кезегінде, есі дұрыс еместік екі өлшеммен сипатталады: заңдылық (психологиялық) және медициналық (биологиялық)⁶⁹. Заңдылық өлшем интеллектуалдық және

⁶⁷ Уголовное право России. Общая часть / под ред. А. И. Рарога. 3-е изд., с изм. и доп.

⁶⁸ Агыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: Оқулық.-Алматы: Жеті жарғы, 2001.-352 б.

⁶⁹ Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан. (Общая часть). 2-ое изд. Дополненное. – Алматы, 1998. 92-бет.

еріктілік белгілерімен қалыптасады. Интеллектуалдық белгі адамның жасалған әрекеттің нақты мән – жайларын және оның қоғамдық қауіптілігін сезінуге қабілетсіздігінен, ал ерік-жігері өз іс-әрекеттерін басқаруға қабілетсіздігінен көрінеді.

Медициналық өлшемге адамның созылмалы психикалық бұзылуының не уақытша психикалық бұзылуының не ақыл-есінің кемдігі, не психиканың өзге де ауыр жай-күйінің болу фактісі жатады⁷⁰. Медициналық өлшем есі дұрыс емес туралы қорытындыны алдын ала анықтамайды. Нақты қылмысқа қатысты осы психикалық бұзылудың мінез-құлықты таңдау мүмкіндігіне әсер ету фактісі нақтылануы тиіс. Жалпы адамның есі дұрыс еместігін сот белгілейді.

Қылмыс субъектісінің тағы бір негізгі белгісі қылмыстық жауапкершілікке тарту жасы болып табылады. Отандық қылмыстық құқықтағы қылмыстық жауапкершілік жасы проблемасы пікірталас мәселесі болып қала береді. Қазақстан Республикасы ҚК 15-бабының ережелеріне сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тарту жалпы 16 жастан басталады, ал қылмыстың жекелеген құрамы бойынша – 14 жастан. Бұл ұстаным жас балалардың қадағалаусыздығы мен әлеуметтік жетімдігінің өсуіне, қылмыстық салаға ересектердің тартылуына, агрессивті бағыттағы бейресми бірлестіктер санының айтарлықтай артуына, маскүнемдіктің, нашақорлықтың және уытқұмарлықтың таралуына байланысты адамгершілік санасындағы өзгерістермен негізделеді⁷¹. Біз мұндай ұсыныстар одан әрі зерттеуге лайық деп санаймыз. Біздің пікірімізше, қаралып отырған нормаға қатысты қазіргі 16 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тарту жасын төмендетудің әлеуметтік шарттылығы жоқ екенін атап өткен жөн. Әрине, Қазақстан Республикасына көптеген кәмелетке толмағандар еңбек қызметі үшін келеді. Олар көбіне ересектермен – өздерінің ата-аналарымен жүретіндіктен іс жүзінде, жас ерекшеліктеріне байланысты олардың еркіне бағынады.

Сонымен, ҚР мемлекеттік шекарасын қасақана заңсыз кесіп өту субъектісі 16 жасқа толған есі дұрыс, жеке тұлға (Қазақстан Республикасының азаматы, сондай-ақ шетелдік азамат, азаматтығы жоқ адам) болып табылады.

ҚР ҚК 392-бабының сараланушы белгілері: қылмыстық топ жасаған не күш қолданып немесе күш қолдану қатерін төндіріп жасаған дәл сол іс-әрекеттер деп белгіленген. Қылмыстық топ ұғымы қылмыстық кодекстің 3-бабының 24)-тармағында берілген. Соған сәйкес, қылмыстық топ – ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, қылмыстық қоғамдастық, трансұлттық ұйымдасқан топ,

⁷⁰ Спасенников Б. А., Тихомиров А. Н. Психические расстройства и их уголовно-правовое значение // Российская юстиция. 2014. № 2. С. 20 – 23.

⁷¹ Давыденко А. В. Криминологическая характеристика возрастных критериев уголовной ответственности несовершеннолетних // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. 2012. № 4. С. 9 – 10.

трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, террористік топ, экстремистік топ, банда, заңсыз әскерилендірілген құралым.

Күш қолдану белгісі ауыр зиян келтіруден басқа денсаулыққа зиян келтірудің барлық түрлерін қамтиды. Қасақана зорлық-зомбылыққа немесе оны қолдану қатеріне қатысты болған жағдайда, мұндай белгінің болуы қаралып отырған әрекетке тікелей қол сұғатын қоғамдық қатынастардың шектерін кеңейтетінін атап өткен жөн. Осылайша, күш қолданылған (немесе оны қолданамын деп қорқытқан) жағдайда адамның денсаулығы қосымша тікелей қылмыс объектісі болып табылады. Бұл ретте, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру түріндегі күш қолдануды қоспағанда, өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолдануды, сондай-ақ өмір мен денсаулыққа қауіпті күш қолдану деп түсіну керек. Күш қолдану белгісі ауыр зиян келтіруден басқа денсаулыққа зиян келтірудің барлық түрлерін қамтиды. Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру немесе қасақана кісі өлтіру жағдайында жасалған әрекетті ҚР ҚК 392, 99, 106-баптарында көзделген қылмыстардың жиынтығы бойынша саралау керек, ал егер жәбірленушілерге билік өкілі (мемлекеттік шекараны кесіп өту кезінде арнайы бақылау өкілеттігін жүзеге асыратын Шекара қызметінің, кеденнің немесе өзге де органдардың қызметкері) көрсетсе, онда жасалған әрекетті ҚР ҚК 380-бабының 2-бөлігі және 392-бабының 2-бөлігі бойынша саралау керек.

Күш қолданамын деп кінәлінің күш қолдануға нақты ниетін білдіретін сөздері немесе өзге де әрекеттері түсініледі. Бұл ретте кінәлі адам кісі өлтірумен немесе денсаулығына әртүрлі дәрежедегі зиян келтірумен қорқытуы мүмкін.

Эмпирикалық материалдар негізінде заңсыз шекарадан өту сияқты қылмыстық әрекеттің, әдетте бір адам емес, екі немесе онан да көп адамдардың бірлесіп жасайтындығына көз жеткізген және осы қылмыс түрінің қоғамдық қауіптілік деңгейі мен одан туындайтын зардаптардың шынай мәнін түсінген осы зерттеу жұмысының авторы 392-баптың сараланушы белгілерінің бірі ретінде адамдар тобының алдын ала сөз байласуы арқылы жасалған дәл сол іс-әрекеттер деген екінші сараланушы белгіні қосуды ұсынады.

Мемлекеттік шекара режиміне қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтың келесі түрі - ҚР ҚК 394-бабы («Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру») болып табылады. Қылмыстық құқық ғылымында осы қылмыс құрамының тікелей объектісіне қатысты мәселе алдында біз қарастырған ҚР ҚК 392-бабының объектісі сияқты даулы. Қарастырылып отырған қылмыстың тікелей объектісі-мемлекет қауіпсіздігі деген позицияны ұстанатын да авторлар бар⁷², бірақ біз осыған дейін де белгілеп өткеніміздей бұл бағыт қол сұғылатын қоғамдық қатынастарды шамадан тыс кеңінен қабылдайды деп санаймыз. Ең көп таралған екінші бағыт бұл топтық объекіден шығып, басқару қатынастары арқылы тікелей объектіні анықтайды. Бұл ретте де осы бағыт шеңберіндегі тікелей объектіге қатысты пікір әртүрлі. Мысалы, Е. В. Алехин шетелдік

⁷² Кахбулаева Э. Х. *Указ. соч.* С. 89.

азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың шекарадан кіруін және сол мемлекетте болуын реттейтін қоғамдық қатынастар қылмыстың тікелей объектісі деп санайды⁷³. Аталған ұстанымды Ресейлік ғалым Н. В. Самойлюк бірнеше кеңейте отырып, қаралып отырған қылмыстың тікелей объектісі Ресей Федерациясына шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың келу, олардың Ресей Федерациясынан кету, сондай-ақ шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың Ресей Федерациясына келу (тұру) ережелері федералдық заңнамамен белгіленген тәртіп болып табылады деп пайымдайды⁷⁴. Бұл ретте соңғы көзқарас бізге дұрыс сияқты болып көрінеді.

Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру деп қаралатын норманың диспозициясы көлік құралдарын не қолдан жасалған құжаттар не тұрғын немесе өзге де үй-жай беру, сондай-ақ азаматтарға, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының аумағы бойынша заңсыз келу, кету, орын ауыстыру үшін өзге де қызметтер көрсету арқылы заңсыз көші-қонды ұйымдастыруды белгілейді. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының режиміне қол сұғатын, шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасында заңсыз болуын ұйымдастыру топ шеңберінен анық шығып, шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасы аумағында болу режиміне қол сұғатын қылмыстар тобымен (ҚР ҚК 392-бабы) сәйкес келеді, сондықтан заңсыз көші-қонды ұйымдастырудың осы нысанын толығырақ бөлек қарастырайық.

ҚР ҚК 392-бабында көзделген қылмыстың негізгі құрамы басқару тәртібі болатын негізгі тікелей объектіден және мемлекеттік қауіпсіздік немесе мемлекеттік шекараға қол сұғылмаушылық болып табылатын қосымша тікелей объектіден тұрады деген пікірдегі ғалымдар да бар⁷⁵. Біздің ойымызша, осы қылмыстың негізгі құрамындағы қосымша тікелей объектілерді бөлу біршама созылған көрінеді және қылмыстық қол сұғушылықтың бағытын көрсетпейді.

Біз қарастырып отырған қылмыс құрамының объективтік жағына келер болсақ, онда көлік құралдарын не қолдан жасалған құжаттарды не тұрғын немесе өзге де үй-жайларды беру, сондай-ақ азаматтарға, шетелдіктерге және

⁷³ Алехин Е. В. Нормативно-правовая характеристика преступлений, связанных с организацией незаконной миграции (ст. 322.1 УК РФ) // Миграционное право. 2013. № 4. С. 44 – 46.

⁷⁴ Самойлюк Н. В. Уголовно-правовая характеристика организации незаконной миграции // Миграционное право. 2009. № 4. С. 7 – 11.

⁷⁵ Сердюк Л. В. Организация незаконной миграции (ст. 322.1 УК РФ): состав и порядок квалификации (комментарий) // Вестник Уфимского юридического института. 2006. № 2 – 3. С. 64.

азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының аумағы арқылы заңсыз кіру, кету, орын ауыстыру үшін өзге де қызметтер көрсету жолымен заңсыз көші-қонды ұйымдастыруды білдіреді.

Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру Қазақстан Республикасының 2011

жылғы 22 шілдедегі «Халықтың көші-қоны туралы» заңы мен өзге де нормативтік актілерден туындайтын Конституцияға негізделген көші-қон саласындағы заңнаманың талаптарын бұза отырып жүзеге асырылатын халықтың кез келген көшіп-қонын есептейміз⁷⁶. Мысалы, Мысалы, РФ азаматы Ш. мырза, Қазақстан Республикасы аумағына кіруге ниет білдірген екі шетел азаматымен байланыса отырып, олармен Ресей Федерациясында шартты жерде кездесіп, оларды Қазақстан Республикасы аумағына мемлекеттік шекара арқылы жаяу өткізіп, шекарадан өткен соң белгіленген жерде күтіп тұрған Б есімді Қазақстан Республикасының азаматы оларды қарда жүретін көлікпен қалаға дейін жеткізген⁷⁷. Бұл іс материалдарынан біз көріп отырғанымыздай, ҚР мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өтуді шетел азаматтары өздері жүзеге асырмай, оны Қазақстан Республикасының азаматтары жоспарлаған және ұйымдастырғандығымен ерекшеленеді.

Біз зерттеген қылмыстық істер мен сот үкімдерін жаппай іріктеу әдісімен зерделеу нәтижесінде Қазақстан Республикасына заңсыз кіру түріндегі заңсыз көші-қонды ұйымдастыру үлесі бар болғаны 11,4 %, ал заңсыз транзит түрінде-тек 2,8% көрсетіп, бұл жалпы басқа мемлекеттегі (Ресей) осы мәселелерді зерттеген авторлардың зерттеулеріне сәйкес келеді⁷⁸. Аталған жағдай, біздің пікірімізше, көшіп-қонушылар Қазақстанды басым жағдайда өзге мемлекетке өту пункті емес, соңғы көші-қон пункті ретінде қарастыруына байланысты.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективтік жағы тікелей ниет түрінде көрінеді. Кінәлі адам заңсыз көші-қон ұйымдастыратынын, шетелдіктердің Қазақстан Республикасында болуының белгіленген ережелерін бұзу түріндегі қоғамдық қауіпті зардаптардың болу мүмкіндігін немесе болмай қоймайтынын түсінеді және олардың болуын қалайды. Саралауға дәлелдер мен мақсат әсер етпейді, бірақ сот бірінші жаза тағайындау кезінде есепке алады.

Субъектісі - 16 жасқа толған, заңсыз көші-қон ұйымдастырған ақыл-есі дұрыс жеке тұлға болып табылады.

ҚР ҚК 394-бабының 2-бөлігінде адам өзінің қызметтік өкілеттігін пайдалана отырып немесе адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасаған нақ сол әрекет үшін жауапкершілік көзделген.

Адамның өз қызметтік өкілеттіктерін пайдалануы деп қылмыс жасауды жеңілдету үшін қандай да бір функцияларды жүзеге асыруға байланысты

76. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). - Алматы: Жеті Жарғы, 2015. - 1120 с.

77 Қылмыстық іс

78 Филиппов П. Организация незаконной миграции: практика применения ст. 322.1 УК РФ и новеллы законодательства // Уголовное право. 2014. № 3. С. 83 – 92.

адамға берілген өкілеттіктер көлемін қылмыстық мақсаттарда қолдану түсініледі.

Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру ҚР ҚК-нің 31-бабында анықталған белгілері бар әр түрлі қатысу түрлерін пайдалану арқылы жасалады. Кез келген қатысу сияқты, мұнда екі немесе одан да көп адамның заңсыз көші-қонды ұйымдастыруға қасақана қатысуы болжанады.

Бірнеше адам қылмыс жасаған кезде қатысушылардың әрқайсысының қатысу дәрежесін белгілеу, олардың арасында алдын ала сөз байласу болған-болмағанын, рөлдердің бөлінгенін, сондай-ақ олардың негізінде адамдар тобының, алдын ала сөз байласуымен адамдар тобының әрекет жасағаны туралы қорытынды жасауға болатын барлық өзге де мән-жайларды анықтау, жауаптылыққа тартылған әрбір адамның қатысу дәрежесін анықтау, олардың әрекеттерін жеке саралау және әділ жаза тағайындау қажет.

Сондай-ақ, біз қарастырып отырған норманың ерекше сараланған бөлігінде қылмыстық топ жасаған іс-әрекет туралы айтылған.

Қазақстан Республикасындағы көші-қон жағдайының нашарлауы және Қазақстандағы көшіп-қонушылардың қызметіне байланысты криминогендік жағдайдың нашарлауы ҚР ҚК 394- б. 2 бөлігін төмендегідей 2-тармақпен толықтыруды ұсынады:

2) Қазақстан Республикасы аумағына қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасау мақсатында жасалған дәл сол іс-әрекеттер.

Сыртқы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық заң нормаларын зерделеуге қорытынды жасай отырып, мынаны атап өту керек:

Біріншіден, Қазақстан Республикасының ҚК 392,394-баптарында көзделген қылмыстар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасынан заңсыз өтуге ұмтылған және (немесе) оның аумағында, сондай-ақ оған ықпал ететін тұлғалардың әрекеттерімен шектелген заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстар тобына жатады.

Екіншіден, заңсыз көші – қон саласындағы қылмыстар шеңберінде екі бағыттағы қылмыс тобы бөлінеді: мемлекеттік шекара режиміне байланысты қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстар (ҚР ҚК 392-б.) және Қазақстан Республикасы аумағында шетелдіктің құқықтық режиміне байланысты қоғамдық қатынастарға қол сұғатын қылмыстар (ҚР ҚК 394-б.).

Үшіншіден, ҚР ҚК 392-бабында («Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасынан қасақана заңсыз өту») қарастырылған қылмыс құрамының тікелей объектісі мемлекеттік шекара режимін қамтамасыз ету бойынша қоғамдық қатынастар болып табылады, объективтік жағы Қазақстан Республикасына кіру құқығына жарамды құжаттарсыз және тиісті рұқсатсыз Қазақстан Республикасы мемлекеттік шекарасын кесіп өту бойынша іс-әрекет түрінде көрсетілген; қылмыстың субъективтік жағы тікелей ниетпен сипатталады; қылмыс субъектісі - жалпы-16 жасқа толған жеке тұлға.

Төртіншіден, ҚР ҚК 394-бабында («Заңсыз көші-қонды ұйымдастыру») қарастырылған қылмыс құрамының объективтік жағында көлік құралдарын не қолдан жасалған құжаттарды не тұрғын немесе өзге де үй-

жайларды беру, сондай-ақ азаматтарға, шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының аумағы арқылы заңсыз кіру, кету, орын ауыстыру үшін өзге де қызметтер көрсету жолымен заңсыз көші-қонды ұйымдастыруды білдіреді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъективтік жағы тікелей ниет түрінде көрінеді. Кінәлі адам заңсыз көші-қон ұйымдастыратынын, шетелдіктердің Қазақстан Республикасында болуының белгіленген ережелерін бұзу түріндегі қоғамдық қауіпті зардаптардың болу мүмкіндігін немесе болмай қоймайтынын түсінеді және олардың болуын қалайды. Саралауға дәлелдер мен мақсат әсер етпейді, бірақ сот бірінші жаза тағайындау кезінде есепке алады. Субъектісі - 16 жасқа толған, заңсыз көші-қон ұйымдастырған ақыл-есі дұрыс жеке тұлға болып табылады.

Бесіншіден, эмпирикалық материалдар негізінде заңсыз шекарадан өту сияқты қылмыстық әрекеттің, әдетте бір адам емес, екі немесе онан да көп адамдардың бірлесіп жасайтындығына көз жеткізген және осы қылмыс түрінің қоғамдық қауіптілік деңгейі мен одан туындайтын зардаптардың шынай мәнін түсінген осы зерттеу жұмысының авторы 392-баптың 2-бөлігін төмендегідей 2)-тармақпен толықтыруды ұсынады:

2. Қылмыстық топ жасаған не күш қолданып немесе оны қолдану қатерін төндіріп жасалған дәл сол іс-әрекеттер.

2) *адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасалған дәл сол іс-әрекет.*

Қазақстан Республикасындағы көші-қон жағдайының нашарлауы және Қазақстандағы көшіп-қонушылардың қызметіне байланысты криминогендік жағдайдың ушығуы ҚР ҚК 394- б. 2 бөлігін төмендегідей 2)-тармақпен толықтыруды ұсынады:

2) *Қазақстан Республикасы аумағына қылмыс немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасау мақсатында жасалған дәл сол іс-әрекет.*

2.2 Халықаралық және шетелдік заңнама саласындағы заңсыз көші қонға қарсы іс-қимыл

Қазіргі әлемдік қоғамдастықты жаһандандыруды жағдайларында шешуді қажет ететін бірінші кезектегі проблемаларының бірі-экономикалық және әлеуметтік тұрақтылық бөлігінде елдердің ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіретін халықтың заңсыз көші-қоны болып табылады. Заңсыз көші-қон есірткінің таралуы, адам саудасы, террористік қауіп-қатерлер, қару саудасы және өзге де қылмыстық көріністердің таралуына ықпал етеді. Заңсыз көші-қон қылмысының трансұлттық сипатта болуына байланысты оған тиімді түрде

қарсы тұру үшін халықаралық қоғамдастықтың күш-жігерін біріктіру қажет ⁷⁹.

Жүргізілген зерттеу шеңберінде заңсыз көші-қон мәселесінің жалпы әлемдік деңгейдегі мәселе екендігін ескере отырып, осы бөлімшеде заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл жөніндегі шетелдік заңнаманы зерделеуді қзімізге мақсат етіп қойдық.

М. А. Магеррамов қазіргі уақытта халықаралық көші-қон саясаты жеткілікті жақсы әзірленгенін және бірінші кезекте оны жүзеге асыру мемлекеттердің Көші-қон саласындағы қызмет туралы конвенциялары мен келісімдерінде көрініс табатындығын әділ атап өтті⁸⁰. Осы бағыттағы негізгі халықаралық орган Халықаралық еңбек ұйымы болып табылады, оның жұмыс нәтижелері қабылданған төмендегідей ұсынымдарда көрініс тапқан:

- 1922 жылғы 2 қарашадағы «Халықаралық еңбек бюросына көшіп кетуге, көшіп келуге, сондай-ақ көшіп кетуді репатриациялауға және көшіп кетуді транзиттеуге қатысты статистикалық және басқа да мәліметтерді ұсыну туралы» № 19 ұсыным;

- 1939 жылғы 28 маусымдағы «Еңбекші-мигранттарды тарту, жұмысқа орналастыру және еңбек жағдайлары туралы» № 61 ұсыным;

- 1939 жылғы 28 маусымдағы № 62 «Еңбекші мигранттарды тарту, жұмысқа орналастыру және еңбек жағдайы саласындағы мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық туралы» ұсыным⁸¹;

- 1949 жылғы 1 шілдедегі «Еңбекші-мигранттар туралы» № 86 ұсыным;

- 1955 жылғы 22 маусымдағы «Нашар дамыған елдер мен аумақтарда еңбекші-мигранттарды қорғау туралы» № 100 ұсыным;

- 1975 жылғы 24 маусымдағы «Еңбекші-мигранттар туралы» № 151 ұсыным⁸².

1951 жылы құрылған мамандандырылған үкіметаралық комитеттің кейіннен 1989 жылы көші-қон жөніндегі халықаралық ұйым болып қайта құрылып, оның көшіп-қонушылардың Еуропадағы орын ауыстыруы жөніндегі ықпалды үкіметаралық ұйым болғанын атап өткен жөн. Қазіргі уақытта ұйымға

⁷⁹ О деятельности Совместной комиссии государств-участников Соглашения о сотрудничестве государств-участников Содружества Независимых Государств в борьбе с незаконной миграцией от 6 марта 1998 года // Постоянное представительство Российской Федерации при СНГ. URL: <http://www.cismission.mid.ru/v18.html> (дата обращения: 22.01.2015).

^{80 99} Магеррамов М. А. *Указ. соч.* С. 58 – 70.

⁸¹ Конвенции и рекомендации, принятые Международной конференцией труда. 1919 – 1956. Т. I. Женева : Междунар. бюро труда, 1991. С. 85 – 86.

⁸² Конвенции и рекомендации, принятые Международной конференцией труда. 1919 – 1956. Т. I. Женева : Междунар. бюро труда, 1991. С. 982 – 999.

қатысушы мемлекеттердің тізбесіне 156 мемлекет және 10 бақылаушы мемлекет енгізілген⁸³. Осы ұйым қызметінің мақсаттарына көші-қон саласындағы елдер арасындағы ынтымақтастық, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл, мәжбүрлі көшіп-қонушылардың орын ауыстыруына және жайластырылуына көмек көрсету, сондай-ақ көші-қон процестерін ақпараттық қамтамасыз ету жатады.

Біріккен Ұлттар Ұйымы шеңберінде қабылданған халықаралық құқықтық актілер, сондай-ақ әлемдік қоғамдастық елдерінің ішкі заңнамасына елеулі әсер етеді. Ең алдымен көші-қонның жалпы мәселелерін қозғайтын негіз қалаушы төмендегі құжаттарды атап өткім келеді: «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы»⁸⁴, «Азаматтық және саяси құқықтар туралы пакті»⁸⁵ және адамдардың еркін жүріп-тұру құқығын көздейтін басқа да құжаттар. Сондай-ақ БҰҰ-ның көші-қон процестерін реттеуге бағытталған бірқатар актілер әзірленіп, қабылданды, атап айтқанда: БҰҰ-ның 1990 жылғы 18 желтоқсандағы «Барлық еңбекші-мигранттар мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтарын қорғау туралы» халықаралық конвенция⁸⁶, 1977 жылғы 24 қарашадағы «Еңбекші-мигранттардың құқықтық мәртебесі туралы» Еуропалық конвенция⁸⁷ және т. б.

Халықаралық заңнаманы талдау осы нормативтік құқықтық актілердің көші-қон процестерін реттеу саласындағы жалпы ережелерді қамтитынын белгілейді. Бұл құжаттарда көші-қонның жалпы мәселелері реттелгенімен оларда заңсыз көші-қонға қарсы тұру тәртібіне түсіндірме берілмейді. Халықаралық аспектіде бұл мәселе қазіргі уақытта елеулі ауқымда қарастырылып, халықаралық деңгейдегі сипатқа ие болған. Осы зерттеу жұмысында Франция, Германия, Ұлыбритания, Италия, Испания, Норвегия, Америка Құрама Штаттары сияқты дамыған елдерде пайда болатын көші-қон мәселелеріне тоқталып өткен жөн деп санаймыз.

Заңсыз көші-қон барлық елдердің ұлттық қауіпсіздігіне, олардың әлеуметтік жағдайы мен экономикалық тұрақтылығына елеулі қауіп төндіреді. Аталған және басқа елдердегі заңсыз көші-қон проблемалары оны халықаралық деңгейде талқылауға негіз болып, оның барысында 1998 жылғы 9

⁸³ О Международной организации по миграции // Официальный сайт The International Organization for Migration the migration agency Российская Федерация. URL: <http://moscow.iom.int/russian/raboutus.html> (дата обращения: 17.03.2019).

⁸⁴ Бюллетень международных договоров. 1993. № 4. С. 54 – 57.

⁸⁵

⁸⁶ Международное публичное право : сб. док. Т. 1. М. : БЕК, 1996. С. 492 – 515.

⁸⁷ Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің еңбекші-мигранттары мен олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қою туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2008 жылғы 20 қарашадағы N 695 Жарлығы

желтоқсанда БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық конвенцияны әзірлеу және атап айтқанда, мигранттарды заңсыз әкелу мен тасымалдауға қарсы күрес саласындағы шараларды іске асыруды реттейтін халықаралық нормативтік актіні әзірлеу туралы мәселелерді талқылау үшін үкіметаралық арнайы комитет құрылды. Осы комитет қызметінің нәтижесі Қазақстан Республикасы 2008 жылғы 4 маусымдағы заңды күшіне енген Біріккен Ұлттар Ұйымының «Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын» ратификациялау турал № 40-IV Заңы болып табылады⁸⁸. Біздің зерттеу жұмысымыз аясында осы Конвенцияға қосымша «Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын Мигранттарды құрлық, теңіз және әуе арқылы заңсыз әкелуге қарсы хаттама» ерекше қызығушылық тудырады. Бұл нормативтік акт бірқатар әрекеттерді халықаралық деңгейде криминализациялайды. Осы нормативтік құжаттың 1-бабының 3-бөлігіне және 6-бабына сәйкес қатысушы мемлекеттер ұлттық заңнамада төмендегідей әрекеттерді криминализациялауға тиіс:

- 1) мигранттарды заңсыз әкелуге бағытталған әрекеттер;
- 2) мигранттарды заңсыз әкелу үшін жағдай жасау мақсатында жасалған әрекеттер;
- 3) келуге немесе кетуге жалған құжаттарды, сондай-ақ жеке куәліктерді дайындауға бағытталған әрекеттер;
- 4) жалған құжаттарды сатып алуға немесе беруге немесе оларды иеленуге бағытталған әрекеттер;
- 5) тиісті мемлекеттің азаматы болып табылмайтын немесе оның аумағында тұрақты тұрмайтын адамға заңға сәйкес сол мемлекетте болудың қажетті шарттарын сақтамастан сол мемлекетте болуға мүмкіндік беруге бағытталған әрекеттер.

Осыны ескере отырып, қатысушы мемлекеттер мына қылмыстық іс-әрекеттерді жасауға бағытталған заң актілерін қабылдауға міндетті болатын:

- жоғарыда көрсетілген заңға қайшы әрекеттерді жасауға оқталу;
- жоғарыда көрсетілген қандай да бір қылмысты жасауға сыбайлас қатысу;

- жоғарыда көрсетілген қандай да бір қылмысты жасау мақсатында басқа адамдарды ұйымдастыру немесе оларға басшылық ету.

Сондай-ақ, көшіп-қонушылардың өміріне немесе қауіпсіздігіне қатер төндіретін немесе көшіп-қонушыларға ұатысты адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынасқа, оның ішінде оларды қанау мақсатындағы әрекеттер қылмысты ауырлататын мән-жайлар ретінде танылуға тиіс. Сондай-ақ, қарастырылып отырған Хаттаманың 6-бабының 4 - бөлігі осы Конвенцияға қатысушы мемлекеттерге ұлттық заңнамаға сәйкес қылмыстық жазаланатын әрекеттерді жасауға кінәлі адамдарға қатысты қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды ұсынады.

⁸⁸ Қазақстан Республикасы 2008 жылғы 4 маусымдағы заңды күшіне енген Біріккен Ұлттар Ұйымының «Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын» ратификациялау турал № 40-IV Заңы

Осы мәселеге қатысты Қазақстан Республикасы халықаралық заңнаманы сақтау бойынша міндеттемелерді өз мойнына алып, конвенцияда көрсетілген ережелер Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі қылмыстық кодексінде, Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі қылмыстық процестік және Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекстерінде толығымен көрініс тапты.

Хаттама ережелеріне сәйкес мигранттарды заңсыз әкелу қандай да бір қаржылық немесе өзге де материалдық пайда алу, оның азаматы болып табылмайтын немесе оның аумағында тұрақты тұрмайтын кез келген адамның қандай да бір қатысушы мемлекетке заңсыз кіру мақсатында іс-шараларды жүзеге асыруды білдіреді. Бұл ретте заңсыз кіру белгіленген талаптарды бұза отырып шекараны кесіп өту ретінде айқындалады.

Мемлекеттің мигранттарын заңсыз әкелуді анықтау және алдын алу үшін шекаралық бақылау шараларын белгілейді, олар, мысалы, жолаушылардың қабылдаушы мемлекетке кіру немесе шығу құжаттарын тексеру мақсатында коммерциялық тасымалдаушыларға салынатын міндеттемелерді және осындай міндеттемелерді бұзғаны үшін санкцияларды қамтиды.

Осылайша, заңсыз көші-қонның алдын алу саласындағы халықаралық заңнаманы талдау біздің зерттеуіміздің алдыңғы параграфын қарау барысында қаралып отырған құбылысқа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарының алуан түрлілігі туралы алған қорытындыларымызды растайды.

Осындай кең сипаттағы халықаралық заңнамалардан басқа, Ресей аймақтық келісімдер мен шарттардың қатысушысы болып табылады. Атап айтқанда, оның Кеңестік Социалистік Мемлекеттер Одағы ыдырағаннан кейін құрылған Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде қатысуын атап өткен жөн.

ТМД-ға қатысушы елдер үшін көші-қон процестерін реттеу барынша өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы тарих пен дәстүрлердің ортақтығы, халықтардың қарым-қатынасындағы тілдік кедергілердің болмауы және олардың мәдени байланыстары азаматтардың белсенді түрде ауысуына ықпал етеді⁸⁹.

Бұл халықаралық бірлестік қатысушы елдердің өзінің көші-қон саясатын жүргізеді, бұл, мысалы, еңбек көші-қоны және еңбекші-мигранттарды әлеуметтік қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы 1994 жылғы 15 сәуірдегі келісім түріндегі норма шығармашылығы қызметінде көрініс тапқан⁹⁰.

ТМД елдерінің заң шығарушыларын заңсыз көші-қон мәселелерін реттеуге байланысты проблемалар да айналып өткен жоқ. ТМД

⁸⁹ Незаконная миграция в СНГ. Проблемы, пути решения (Информационный материал) / Исполнительный ком. СНГ. URL: <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=13734> (дата обращения: 22.01.2019).

⁹⁰ Бюллетень международных договоров 1997. № 2, февр.

мемлекеттерінің барлығында дерлік осы аталған құбылыстың алдын алуға бағытталған нормативтік құқықтық актілер әзірленіп, қабылданды. Олардың ішінде біріншісі 1998 жылғы 6 наурыздағы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің заңсыз көші-қонға қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы келісім болды.

Қаралатын Келісімнің 1-бабы онда қолданылатын терминологияны камтиды. Атап айтқанда, қатысушы елдің аумағына келу немесе кету, болу немесе транзиттік жол жүру ережелерін бұзған басқа мемлекеттердің азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар, сондай - ақ қатысушы елдердің аумағында болу ережелерін бұзған, оның ұлттық заңнамасында көзделген осы мемлекеттің азаматтары деп санайтын «заңсыз мигранттар» ұғымының анықтамасы қызығушылық тудырады.

Заңсыз көші - қонға қарсы іс-қимыл жасау мақсатында қатысушы мемлекеттер өз қызметін көзделген бағыттар бойынша іске асырады, олардың қатарына осы елдердің заңсыз көші-қонына қарсы іс-қимыл саласындағы заңнаманы үйлестіру атап өткен жөн. Келісімге қатысушы елдердің бірінде анықталған заңсыз мигранттар, егер халықаралық келісімде өзгеше көзделмесе, 5-бапқа сәйкес кері бағытта міндетті түрде жер аударуға жатады. Қаралып отырған құжатта өзге де қандай да бір түсініктемелер жоқ.

Сондай-ақ заңсыз көші-қонға, адам саудасына және жезөкшелікке байланысты қылмыстардың алдын алу, жолын кесу, анықтау, ашу және тергеу саласындағы тағы бір халықаралық құжатты, 1998 жылғы 25 қарашадағы Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің қылмысқа қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы келісімді бөліп көрсетуге болады. Алайда, бұл құжат та қаралып отырған құбылысқа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық аспектілерін ашпайды. 2004 жылғы 16 қыркүйекте ТМД мемлекеттері басшыларының Кеңесі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдағы ынтымақтастық тұжырымдамасын қабылдады⁹¹.

Осы Тұжырымдаманың міндеттерінің бірі – заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың келісілген саясаты мен бірлескен шараларын әзірлеу және іске асыру. Тұжырымдаманың 2-бабына сәйкес "заңсыз көшіп-қонушы" термині, мәні бойынша, 1998 жылғы 6 наурыздағы Келісімде жоғарыда көрсетілгенге ұқсас, ал заңсыз көші-қон тиісінше азаматтарды қатысушы мемлекеттің аумағына өткізу, осы азаматтардың қатысушы мемлекеттердің, үшінші мемлекеттердің аумағынан және азаматтығы жоқ адамдардың мемлекеттің ұлттық заңнамасын бұза отырып орын алуы, орын ауыстыруы болып табылады.

2005 жылғы 26 тамызда ТМД мемлекеттері Басшылары Кеңесінің шешімімен қабылданған оған қосымша ретінде Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің заңсыз көші-қонға қарсы іс – қимылға қарсы 2006-2008 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы да атап

⁹¹ О Программе сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств в противодействии незаконной миграции на 2006-2008 годы
Решение Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 26 августа 2005 года

өткен жөн⁹², ол шын мәнінде оларды іске асыру мерзімдерін белгілей отырып, ұқсас мәселелерді қойды.

Тұтастай алғанда, аталған құжаттар Ақпарат және тәжірибе алмасу, өзара көмек, мамандар даярлау, заңнаманың біркелкілігіне келтіру және т. б. жолымен осы келісімдерге қатысушы елдердің ұлттық заңнамаларын жүйелендіруге және біріздендіруге бағытталған.

ТМД елдерінің заңсыз көші - қонға қарсы іс-қимыл саласындағы өзара іс-қимылының негізі 1998 жылғы 6 наурыздағы «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің заңсыз көші-қонға қарсы күрестегі ынтымақтастығы туралы келісім» болып табылады.

Орындалуы бойынша міндеттемені Ресей Федерациясы өзіне алған әртүрлі деңгейдегі қаралған халықаралық актілерден басқа, әзірлеуге және іске асыруға біздің еліміз қатыспаған және оларды сақтау жөнінде өзіне міндеттеме алмаған өңірлік сипаттағы басқа да нормативтік құқықтық актілер бар, мысалы, 1995 жылғы 18 шілдедегі Еуропалық полиция ұйымын (Еурополды) құру туралы Конвенция, алайда бұл құқықтық актілер біздің зерттеуіміздің мәні болып табылмайды. Жалпы алғанда, халықаралық құқықтық актілер айтарлықтай бөлігінде бұрын қабылданған құжаттарда баяндалған ережелерді қайталайтындығына көз жеткіздік.

Халықаралық заңнаманы іске асыру халықаралық қатынастарға қол қойған және тиісінше оларды сақтау жөнінде өзіне міндеттеме алған елдердің ұлттық заңнамасында көрініс табады. Шет елдердің заңнамасын зерделеу тұтастай алғанда олардың заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл жөніндегі қаралған халықаралық стандарттарға сәйкестігін көрсететінін атап өткен жөн.

Отандық құқықтық жүйеге жақын романо-Герман құқықтық отбасы елдерінің заңнамасын талдау бұл мемлекеттерді заңсыз көші-қонға қылмыстық-құқықтық қарсы іс-қимыл құралдарын регламенттеу деңгейіне байланысты шартты түрде топтарға жіктеуге болатынын көрсетеді.

Романо-Герман құқық жүйесінің классикалық өкілі-Германияның заңнамасы болып табылады. Бұған дейін ұсынылған қылмыстық-құқықтық құралдардың тікелей және жанама қылмыстық заңға сәйкестілігі бойынша Германияда заңсыз көші-қон үшін жауапкершілікті жүзеге асыруды барынша жеңілдетеді⁹³.

Мәселен, онда қаралып отырған салада қылмыс жасағаны үшін санкцияларды көздейтін бір ғана бап бар. 18-ші бөлімде «адамдарды шетелге күштеп алып кету» 234а-бабы бар. Ол адамды шетелге қоныс аударғаны үшін бір жыл мерзімге бас бостандығынан айыру, оны оған мәжбүрлеу немесе қулық, қорқыту немесе күш қолдану арқылы адамды қайтаруға кедергі жасау түріндегі жауапкершілікті көздейді.

⁹² Решение Совета глав государств СНГ «О Программе сотрудничества государств- участников Содружества Независимых Государств в противодействии незаконной миграции на 2006 – 2008 годы»

⁹³ Strafgesetzbuch. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/index.html> (дата обращения: 28.01.2015).

Бұл нормада жауапкершіліктің ең жоғарғы шегі жоқ, бұл бізді Германия ҚК – нің 38 – бабына жүгінуімізді қажет етеді. Аталмыш бапқа сәйкес, бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімі-15 жыл. Сондай – ақ қаралып отырған нормаға сәйкес онша ауыр емес қылмыс жасалған жағдайда жаза 3 айдан 5 жылға дейін, ал көрсетілген қылмыстық әрекеттерді дайындаған (ұйымдастырған) адамдарға қатысты-5 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын немесе ақшалай айыппұлды құрауы мүмкін.

Германияның қылмыстық заңы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылға тікелей бағытталған қылмыстық-құқықтық құралдарды қарастырмайды, алайда біз қаралып отырған қоғамдық қауіпті құбылыстың таралуына жанама кедергі келтіретін бірқатар нормаларды анықтай аламыз.

Германияның қылмыстық кодексінде 23-тарау құжаттарды қолдан жасағаны үшін, оның ішінде көші-қон процестерін қамтамасыз ету саласындағы «құжаттарды қолдан жасағаны үшін» жауапкершілік көздейді.

Аталған тарау құжаттарды қолдан жасау, техникалық жазбаларды қолдан жасау, құжаттарды жанама қолдан жасау, дәлелдемелерді алу үшін маңызды деректерді қолдан жасау, деректерді қайта өңдеу нәтижелерін пайдалану арқылы құқық қолдану қызметін алдау, құжаттарды алып тастау, шекараны білдіретін белгілерді өзгерту және т. б. сияқты жағымсыз көріністердің алдын алуға және онымен күресуге бағытталған бірқатар нормалардан тұрады. Олардың ішінде «тұру құқығына арналған құжаттар; көлік құралымен

байланысты құжаттар» 276а-бабын ерекше атап өткен жөн, ол тұру құқығына байланысты құжаттарға қатысты Германия ҚК 275 және 276-баптарын қолданудың міндеттілігін реттейді.

Бұл нормалар жалған қызметтік куәліктерді дайындау және сатып алу үшін қылмыстық жауапкершілікті іске асыруды реттейді.

Сонымен, осы нормативтік актінің 275-бабына сәйкес жалған куәландыруды қамтитын жалған немесе жалған қызметтік куәліктерді немесе қызметтік куәліктерді әкелу, әкету, сатып алу, сақтау, басқа адамдарға беру, қажетті құралдарды, материалдар мен заттарды әкелу және әкету үшін, өз кезегінде 276 – бабы Жалған куәландыруды қамтитын жалған немесе жалған қызметтік куәліктерді әкелу, әкету, сатып алу, сақтау және беру үшін қызметтік куәліктерді жасау, сатып алуды қарастырады.

Сондай-ақ, заңсыз көші-қонға байланысты елеулі проблемалар Еуропаның басқа елдерінде де туындайды.

Мысалы, Испанияның қылмыстық заңнамасы да заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласында қылмыстың бір құрамын қарастырады. Испания ҚК 313-бабы адамдардың Испанияға заңсыз көшіп келуіне итермелейтін немесе осы басқа тәсілмен ықпал ететін, сондай-ақ алдау жолымен адамның басқа елге көшіп кетуіне ықпал ететін адамдардың жауапкершілігі мәселелерін реттейді.

Испанияда заңсыз түрде келген шетел азаматы қылмыстық жауаптылыққа тартылған жағдайда егер бас бостандығынан айыру түріндегі жаза мерзімі алты жылдан аспайтын немесе мерзімнен төрттен үш бөлігі өтелген болса, Испания ҚК-нің 89-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны

Ұлттық аумақтан қуғынға ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған. Бұл ретте шетелдік азамат Испанияға қайтып келе алмайтын мерзім белгіленеді, әйтпесе ауыстырылған жазаны атқару немесе мигрантты үкіметтік билік орындары жіберу жазасы қолданылуы мүмкін⁹⁴.

Осыған ұқсас шаралар, мысалы, Францияның қылмыстық заңнамасында да қарастырылған⁹⁵. Осы заңның 131-30-бабына сәйкес қылмыс немесе теріс қылық жасаған шетелдіктерге Француз аумағында он жылдан аспайтын мерзім ішінде келу немесе мерзімсіз түрде болуға тыйым салу түріндегі жаза қолданылуы мүмкін. Бұл ретте аталған шараны жүзеге асыруды Францияның қылмыстық заңының төмендегідей бірқатар тараулары мен бөлімдері реттейді: 213-2, 221-11, 222-48, 225-21, 311-15, 312-14, 321-11, 322-16, 324-8, 414-6, 422-4, 431-8, 434-46, 442-12, 443-7, 444-8 және т. б. Сондай-ақ, Франция мен басқа да бірқатар елдердің, мысалы, Дания⁹⁶ және Швейцария⁹⁷ Қылмыстық заңнамаларында заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың негізгі құралдарына қатысты нормалар жоқ екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, Норвегия ҚК қаралып отырған құқықтық қатынастар саласында тікелей жауапкершілікті қамтитын норма жоқ, алайда заңсыз көші-қонның таралуына жанама кедергі келтіретін тыйымдар қарастырылған⁹⁸. Осы нормативтік актінің 335-бабы эмигранттарға пайдакүнемдік ниетпен шетелге шығуға көмектесетін адамдарға қатысты, егер олар белгіленген тәртіпке сәйкес өздері көмек көрсеткен адамдардың тіркелімін жүргізбесе немесе егер олар осындай тіркелімді ресми билік орындарының қарамағына беруден бас тартса, айыппұл түрінде жауапкершілікке тарту көзделген. Аталған елдерде отандық заңнамада көзделгендей, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл жүйесіне кіретін қылмыстардың жанама құрамын реттейтін баптарды көздейтін нормалардың болуын атап өткен жөн. Мысалы, Норвегия ҚК 37-тарауы, Франция ҚК 1-

⁹⁴ Уголовный кодекс Испании / пер. с исп. В. П. Зыряновой, Л. Г. Шнайдер ; под ред.

Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. М. : Зерцало, 1998. 218 с.

⁹⁵ Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой ; пер. с фр. и предисл. Н. Е. Крыловой. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. 648 с.

⁹⁶ Уголовный кодекс Дании / науч. ред. и предисл. С. С. Беляева ; пер. с дат. и англ. канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 230 с.

⁹⁷ Уголовный кодекс Швейцарии / пер. с нем. и предисл. А. В. Серебрянниковой ; науч. ред. Н. Ф. Кузнецова. М. : Зерцало, 2000. 138 с.

⁹⁸ Уголовное законодательство Норвегии : пер. с норвеж. / пер. А. В. Жмени ; науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голик. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 375 с.

тарауы мен 4-бөлігі ресми мөрдi, штемпельдердi, мөртабандарды, елтаңбалық қағазды немесе соған ұқсас заттарды және т. б. дайындағаны және таратқаны үшін жауапкершілік көздейдi. Осылайша, Еуропаның бірқатар елдерінің қылмыстық заңнамасы тікелей және жанама сипаттағы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарын реттейдi. С. Н. Шевырев әділ түрде белгілеп өткендей, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың шетелдік тәжірибесі көбінесе стандартталған⁹⁹. Алайда, Еуроодақтың басқа елдерінің заңнамасын талдау қылмыстық құқық институтын анағұрлым нақты және кеңейтілген регламенттеу мысалдарына ие.

Польшаның қылмыстық кодексінің 264-бабына сәйкес Польша Республикасының шекарасын заңсыз кесіп өту кезінде адамдарға күш қолдану, қорқыту, алдау немесе басқа адамдармен бірге сыбайлас қатысу арқылы және онсыз, сондай-ақ оны басқа адамдардың шекарадан осылайша кесіп өтуін ұйымдастырғаны үшін жауапкершілік көздейді¹⁰⁰. Осылайша, ережелердің негізгі салыстырмалы айқын белгісі – шекараны кесіп өту екендігі байқалады.

Заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қаралып отырған саласындағы Польша заңнамасына мазмұны жағынан жақыны Молдованың қылмыстық заңнамасы болып табылады, оның ҚК-нің 362-бабы «Мемлекеттік шекарадан заңсыз өту» жоғарыда аталған жағдайларда қылмыс құрамы және саралау белгілері негізінде қылмыстық жауапкершілікті көздейді. Осыған ұқсас ережелер Болгария ҚК 133-бабында да байқалады, оның 279-бабында мемлекет аумағына тиісті рұқсатсыз кіру немесе елден шығу, сондай-ақ, заңмен белгіленген жерден шыққаны/кіргені үшін де қылмыстық жауапкершілік көзделген. Норма аталған қылмысты жасауға дайындалғаны үшін және оны қайталап жасағаны үшін де жауапкершілік қарастырады¹⁰¹. Болгария ҚК-нің 280-бабы сол сияқты көзделген орын немесе тиісті рұқсатсыз адамдарды ел шекарасы арқылы өткізгені үшін жауапқа тартуды көздейді. Норманың 2-бөлігі осы қылмыстың 16 жасқа толмаған адамның орнын ауыстыру арқылы. Болгария азаматы болып табылмайтын адамның орнын ауыстыру; механикалық, әуе немесе басқа да көлік құралын пайдалана отырып орын ауыстыру; топтың немесе ұйымның орын ауыстыруын ұйымдастыру немесе өзінің қызметтік жағдайын пайдаланатын лауазымды адамның қатысуымен жасауы сияқты саралаушы белгілерін көздейді. Бұрын КСРО құрамына кірген, қазіргі Еуроодақ мүшелері болып табылатын Эстония¹⁰², Латвия және Литва сияқты елдерде заңсыз көші-қон процестерін қылмыстық заңнамалармен реттеудің оң серпіні байқалады. Бұл елдердің қылмыстық заңдарының жиынтық талдауы барлық үш елдің қылмыстық кодекстері заңсыз көші-қон

99

¹⁰⁰ Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, д-р юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова ; вступ. ст. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой ; пер. с пол. Д. А. Барилевич. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 234 с.

101

102

үшін жауапкершілік көздеу түріндегі айтарлықтай ұқсастығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Яғни:

- ел шекарасын заңсыз кесіп өткені үшін: Эстония ҚК 81.1-бабы, Латвия ҚК 284-бабы және Литва ҚК 291-бабы;

- адамды шекара арқылы заңсыз өткізу: Эстония ҚК 81.2-Б., Латвия ҚК 285-Б. және Литва ҚК 292-б.

Бұдан басқа, ҚК-нің 283-бабында Латвия мемлекеттік шекара режимін, шекара маңы ауданын, шекара маңы белдеуін, шекара маңы бақылау пункттерін немесе шекара өту пункттерін сақтамағаны үшін бір жыл ішінде қайталап жасалған қылмыс үшін жауапкершілікті қарастырады, бұл мемлекеттік шекараны күзету ерекшелігімен және шекара маңы аумақтарының жақындығымен, сондай-ақ оны кесіп өтудің жеңілдікті жағдайларымен түсіндіріледі. Өз кезегінде, Литва ҚК 293-бабы келген елде баспана алу мақсатында, заңсыз жұмыс істеу немесе онда болу үшін, сондай-ақ олар үшін шетелде заңды мәртебені алдап уәде беру мақсатында Литва Республикасы азаматтарының не оның тұрақты тұрғындары болып табылатын өзге де адамдардың шетелге жол жүруін ұйымдастырғаны үшін адамдарды жауапкершілікке тартуды реттейді.

Осылайша, Шығыс Еуропа елдерінің заңнамасы Еуроодақтың өзге елдерімен салыстырғанда заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдары болып табылатын нормалардың көптігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ көрсетілген қылмыстық заңдарда көзделген қылмыстардың жанама құрамының сөзсіз болуын тағы да атап өткен жөн. Шығыс Еуропа елдерінің қылмыстық-құқықтық құралдарымен заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл құралдарын кең тұрғыдан қарастыру фактісі біз үшін жалпы геосаяси және құқықтық мұрасы ортақ КСРО басшылық етуімен бір блокта болуымызды белгілейді. Осыған байланысты посткеңестік кеңістік елдерінің, атап айтқанда ТМД-ға мүше мемлекеттердің қылмыстық заңнамасын талдау қажеттігін пайымдаймыз.

ТМД елдерінің заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық заңнамасын кешенді зерттеу іс жүзінде барлық қарастырылып отырған елдердің Қылмыстық кодекстерінде белгіленген тәртіпті бұза отырып шекарадан заңсыз өту, яғни елге кіру немесе одан шығу үшін қылмыстық жауапкершілік көзделгенін көрсетеді. Дәлірек тоқталар болсақ, Беларусь Республикасының ҚК 371-б. Өзбекстан Республикасының ҚК 223-бап, Азербайджан Республикасының ҚК 318-б., Грузия Республикасының ҚК 344-б., УК Республики Туркменистан Республикасының ҚК 214-б., Тәжікстан Республикасының ҚК 335-б., Қырғызстан Республикасының ҚК 346-б. белгіленген. Әдетте, бұл баптарда көрсетілген нормалардың күші босқын мәртебесін беру, қосымша қорғау немесе баспана туралы өтініш білдірген адамдардың белгіленген ережелерді бұза отырып шекараны кесіп өту жағдайларына қолданылмайды.

ТМД-ның бірқатар елдерінің заңнамасы отандық қылмыстық заңға ұқсас заңсыз көші-қон ұйымдастырғаны үшін жауапкершілікті көздейді: Белоруссия ҚК-нің 371.1-бабы, Украина ҚК-нің 332-бабы, Қазақстан ҚК-нің 330.2-бабы.

Осылайша, заң шығарушылар адамның өзінің заңсыз көші-қоны үшін ғана емес, сондай-ақ қоғамдық қауіпті құбылысты ұйымдастырумен айналысатын адамдар үшін де қылмыстық жазаны қарастырды.

Аталған баптардың саралау белгілері әртүрлі, нақты кодекске байланысты олар мынадай тұжырымдарды қамтиды: алдын ала сөз байласумен; адамдар тобымен; қатыгез немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас жасаумен, осы қылмысты қайталап жасау; лауазымды адам өзінің қызметтік өкілеттігін пайдалана отырып, шетел азаматы, азаматтығы жоқ адам, елден депортацияланған немесе жіберілген және т. б.

Соңғы көрсетілген саралау белгісіне қатысты, Белоруссия ҚК-нің 371.2-бабында елден депортацияланған немесе жіберілген адамдардың келген еліне кіруіне тыйым салу мерзімі аяқталғанға дейін, яғни Беларусь Республикасынан депортацияланған немесе жіберілген шетел азаматының немесе азаматтығы жоқ адамның елде болуына, жоғарыда аталған басқа қылмыс белгілері болмаған кезде оған кіруге тыйым салу мерзімі аяқталғанға дейінгі жауаптылықты белгілейді.

Өзбекстан ҚК-нің 224-бабының «Өзбекстан Республикасында болу ережелерін бұзу» өзіндік ерекшелігі бар, ол қылмыс субъектісі ретінде шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарды, лауазымды адамдарды, сондай-ақ ел азаматтарын көздейді.

Шетел азаматы қылмыстық жауаптылыққа елде тұру құқығына тиісті құжаттарсыз немесе жарамсыз құжаттар бойынша тұрған кезде, тіркеудің, тіркелудің, жүріп-тұрудың немесе тұрғылықты жерін таңдаудың көзделген тәртібін сақтамағанда, белгіленген болу мерзімі өткеннен кейін шығудан жалтарғанда, сондай-ақ мемлекет аумағы арқылы транзиттік жол жүру тәртібін сақтамаған жағдайда тартылады.

Лауазымды тұлғалардың жауапкершілігі біз қарастырып отырған норманың 2-бөлігіне сәйкес шетел азаматтарын немесе азаматтығы жоқ адамдарды олардың елде болу тәртібімен көзделген қабылдаудың белгіленген ережелерін бұзғаны үшін туындайды.

Өзбекстан азаматтары шетел азаматын немесе азаматтығы жоқ адамды жеке істері бойынша шақырған азамат осы азаматтарды қажетті тіркеуді уақтылы жүзеге асыру, елде болудың белгіленген мерзімі өткеннен кейін кетуін қамтамасыз ету шараларын қабылдамаған жағдайда, сол сияқты тұрғын үй алаңын, Көлік құралдарын беру немесе оларға басқа да қызмет көрсету кезінде, Бұл Өзбекстан Республикасында болу ережелерін бұзуға әкеп соқтыратын болса осы норманың 3-бөлігі бойынша жауаптылыққа тартылады. Қылмыстық жауапкершілікке тартудың шарты дәл осындай әрекеттер үшін әкімшілік жаза қолданғаннан кейін дәл сол әрекетті қайталап жасау кезінде туындайды.

Біз үшін Тәжікстан ҚК 336-бабы «Мемлекеттік шекара режимін бұзу», яғни шекара режимін бұзу, режимін және өткізу пункттеріндегі режимді, шекара арқылы, ішінде қайталап жасалған әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін осындай бұзушылықтарды қайталап жасау сияқты ережесі қызығушылық туғызуда. Сондай-ақ ТМД-ға қатысушы бірқатар елдердің заңнамасында заңсыз көші-қон қылмыстық жазаны ауырлататын

саралаушы белгі ретінде қарастырылғанын атап өткен жөн.

Сонымен, Грузия ҚК жәбірленушілерді шекара арқылы өткізу кезінде қылмыстық жазалаудың әлеуетін күшейтуді көздейтін үш қылмыс құрамын қамтиды: 143-бап «Бас бостандығынан заңсыз айыру», 144-бап «Адамды кепіл ретінде ұстау» және 172-бап Ккәмелетке толмағандарды сату». Мысалы, Грузия ҚК 143-бабының 3-бөлігі кәмелетке толмағандарды шетелге шығару мақсатында сату саралау белгісі болмаған кезде 5 жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айыруға жазаланады. Осыған ұқсас қылмыс құрамы Тәжікстан ҚК – нің 167 – бабында және Қырғызстан ҚК-нің 159-бабында көрсетілген.

ТМД-ға қатысушы елдердің қылмыстық заңнамасын зерделеу олардың заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл құралдарын қолдану жөніндегі қылмыстық-құқықтық реттеу саласындағы тәжірибесін ескеру қажеттігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл халықаралық келісімдер бойынша өзіне алған барлық міндеттемелерді, атап айтқанда, 2000 жылғы 15 қарашадағы Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын, қылмысты ауырлататын мән-жайлар ретінде заңсыз көші-қон көріністерін криминализациялауды көздейтін мигранттарды құрлық, теңіз және ауа арқылы заңсыз әкелуге қарсы бұрын көрсетілген хаттаманы іске асыруға ықпал ететін болады.

Аталмыш Конвенция ережелері Ресей қылмыстық кодексінде ішінара жүзеге асырылған. Дәлірек тоқталар болсақ, 127.1-баптың («Адам саудасы») сараланушы белгісі ретінде «Ресей мемлекеттік шекарасы арқылы жәбірленушінің орын ауыстыруы немесе оны заңсыз шетелде ұстау» қарастырылған. Алайда, қолданыстағы заңнаманы талдау бізге осындай бекітудің жеткіліксіздігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ресей Федерациясының қолданыстағы қылмыстық заңы адам бостандығына байланысты атап айтқанда, 126-бап «Адамды ұрлау», 127-бап «Бас бостандығынан заңсыз айыру» 127.2-бап «Құл еңбегін пайдалану», 206-бап «Адамды кепілге алу» сияқты қылмыстардың басқа да құрамдарында «Ресей мемлекеттік шекарасы арқылы жәбірленушінің орын ауыстыруы немесе оны заңсыз шетелде ұстау» деген сараланушы белгі жоқ. Ал біздің заңнамамызда 2000 жылғы 15 қарашадағы Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын (Қазақстан бұл конвенцияны 04.06.2008 жылы ратификациялаған), қылмысты ауырлататын мән-жайлар ретінде заңсыз көші-қон көріністерін криминализациялауды көздейтін мигранттарды құрлық, теңіз және ауа арқылы заңсыз әкелуге қарсы бұрын көрсетілген хаттаманы іске асыру мүлдем көзделмеген¹⁰³. Осы негізде Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 125-бабы («Адамды ұрлау»), 128-бабы («Адам саудасы»), 261-бабы («Адамды кепілге алу») сияқты нормалардың 2-бөлігіне жоғарыда көрсетілген тиісті сараланушы белгіні қосу қажет деп санаймыз. Халықаралық және шетелдік заңнамаларды зерттеудің кешенділігін қамтамасыз ету үшін басқа елдердің заңнамаларына да

¹⁰³ Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын Мигранттарды құрлық, теңіз және әуе арқылы заңсыз әкелуге қарсы хаттаманы ратификациялау туралы Қазақстан Республикасы 2008 жылғы 4 маусымдағы N 38-IV Заңы

салыстырмалы талдау жасағанды жөн санаймыз. Мәселен, Түркия мемлекетінің қылмыстық заңнамасының 201-бабы заңсыз көші-қонға жәрдемдесу, заңсыз көшіп-қонушылар үшін жалған жеке куәліктерді немесе жол жүру құжаттарын пайдакүнемдік мақсатта әзірлегені немесе аталған әрекеттерді жасауға оқталғаны үшін жазаны қолдануды көздейді¹⁰⁴. Заңсыз көші-қонға жәрдемдесу деп басқа мемлекеттер азаматтарының немесе азаматтығы жоқ адамдардың елге заңсыз кіруін қамтамасыз ету жөніндегі, мамандандырылған органдар ұзақ уақыт бойы тұруға рұқсат етпеген адамдардың елде болуы, сондай-ақ осы адамдардың немесе түрік азаматтарының заңсыз тәсілдермен елден кетуі жөніндегі іс-әрекеттерді пайдакүнемдік мақсатта жасалған деп түсіндіріледі. Сондай-ақ, заңсыз көшіп-қонушылардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін жасалған әрекеттер немесе олармен адамгершілікке жатпайтын немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтын іс-әрекеттер; заңсыз көшіп-қонушылардың өлімі; ұйымдасқан топтың іс-әрекеттер жасауы сияқты әрекеттер осы норманың сараланушы белгілері болып табылады.

Тынық мұхиты аймағы елдерінің қылмыстық заңнамасы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарын іске асыруды көздейді. Жапония ҚК 226-бабына сәйкес адамды шет елге көшіру, оны Жапониядан тыс жерге жөнелту мақсатында сатып алу және сату қылмыстық жазаланатын әрекет болып табылады¹⁰⁵.

Алайда, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық мәселелерін неғұрлым жүйелі реттеуші ретінде қытай ҚК 149 аса қызығушылық танытады, онда осы мәселелерге қаралып отырған саладағы аспектілердің едәуір санын қозғайтын алты норма арналған¹⁰⁶. Заңның 322-бабы ауырлататын мән – жайлар жағдайында Қытайдың мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өтуге қарсы іс-қимылға, 321-бап және 318-бап-Адамдарды шекара арқылы заңсыз тасымалдауға және тиісінше оны заңсыз кесіп өтуді ұйымдастыруға бағытталған.

Қылмыстың басқа да құрамдары шекара арқылы өтуге байланысты құжаттардың заңсыз жүруінің алдын алуға бағытталған: 319 – бап-жоғарыда көрсетілген құқыққа қарсы қылмыстық жазаланатын әрекеттерді жүзеге асыру мақсатында алаяқтық немесе алдау жолымен паспорттар, визалар немесе басқа

¹⁰⁴ Уголовный кодекс Турции / предисл. канд. юрид. наук, доц. Н. Сафарова и д-ра права Х. Аджара ; науч. ред. и пер. с тур. Н. Сафарова и Х. Бабаева. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 374 с.

¹⁰⁵ Уголовный кодекс Японии / науч. ред. и предисл. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Коробеева. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. 272 с.

¹⁰⁶ Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. д-ра наук, проф. А. И. Коробеева ; пер. с кит. Д. В. Вичикова. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 303 с.

да құжаттар алғаны үшін; 320 – бап-өзге адамдарға жалған немесе жалған паспорттар, визалар және басқа да келу немесе шығу құжаттарын бергені, сондай-ақ оларды сатқаны үшін; 320-бап - 415 – мемлекеттік билік органдары қызметкерлерінің аталған құжаттарды ресімдеуге жауап беретін, шекарадан заңсыз өтуге көрінеу әрекет жасаған адамдарға немесе мемлекеттік шекара арқылы оны кесіп өтуге көрінеу құқығы жоқ адамдарды жіберіп алған шекара және кеден құрылымдарының қызметкерлеріне қатысты келу немесе кету құжаттарын ресімдегені үшін жауапкершілік көздейді.

Осылайша, Қытайдың қылмыстық заңнамасы қазіргі уақытта талданып отырған салада неғұрлым жетілдірілген болып табылады. Жалпы, романо-Герман құқықтық отбасының өкілдері болып табылатын елдерге заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарының жеткілікті дәрежеде әзірленуі тән. Заңсыз көші-қон саласындағы қылмыстардың жекелеген құрамдары да қарастырылған, сондай-ақ осы құбылысты ауырлататын мән-жайлар ретінде саралау талабы да ескерілген. Осылайша, бір қатар мемлекеттердің қылмыстық заңнамасының елеулі кемшілігі көптеген шет мемлекеттер қабылдаған халықаралық міндеттемелерге толық көлемде сәйкес келмеуі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, кейбір шет елдердің, атап айтқанда, Еуропа, ТМД және ҚХР қылмыстық заңнамасын зерделемей отандық заңнаманы жетілдіру мүмкін емес¹⁰⁷.

Қазақстандағы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру тәртібін жетілдіруді қамтамасыз ету мақсатында біз қарастырған шет мемлекеттердің тиісті тәжірибесін ескеру және пайдалану қажет деп пайымдаймыз.

Халықаралық және шетелдік заңнамалардағы заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылды қылмыстық-құқықтық реттеуді қарауды аяқтай отырып, төмендегідей қорытындылар жасаймыз:

Біріншіден, заңсыз көші-қонның алдын алу саласындағы халықаралық заңнаманы талдау қаралып отырған құбылысқа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық құралдарының алуан түрлілігі туралы қорытындылар жасауға ықпал етеді. Халықаралық заңнама нормаларын зерделей отырып, біз заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимылдың тікелей және жанама құралдарын қолдану міндеттілігін байқаймыз. Сондай-ақ, біз қарастырған халықаралық құқық актілердің едәуір дәрежеде бір-бірін қайталайтынын ескеру қажет.

Екіншіден, шет елдердің қылмыстық заңнамасын зерделей отырып біз тұтастай алғанда олардың халықаралық құқық нормаларының талаптарына сәйкестігіне көз жеткіздік, алайда оларға егжей-тегжейлі талдау жасак нәтижесінде Шығыс Еуропамен салыстырғанда Батыс Еуропа елдерінде заңсыз көші-қонның алдын алу процестерінің әлсіз реттелгендігі туралы қорытынды жасадық.

Үшіншіден, отандық құқықтық жүйеде заңсыз көші-қон мәселесінің жеткілікті деңгейде жетілдірілгеніне көз жеткіздік. Дегенмен, ТМД мен Қытай

¹⁰⁷ Байбурина Э. Р. *Указ. соч.* С. 55

елдерінің қылмыстық-құқықтық нормаларына талдау жасай отыра, бұл саланы жетілдіру перспективаларының бар екендігін байқадық. Өзіне алған міндеттемелерді толық көлемде іске асыру үшін Қазақстан Республикасы «жәбірленушінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік шекарасы арқылы орын ауыстыруына немесе оны шетелде заңсыз ұстау» деген сараланушы белгіні Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 125-бабы («Адамды ұрлау»), 128-бабы («Адам саудасы»), 261-бабы («Адамды кепілге алу») сияқты нормаларының 2-бөлігіне енгізу. Бұл ереже Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық құжаттарды сақтау бойынша Қазақстанның өзіне алған міндеттемелерін іске асыруына ықпал ететін болады.

Осылайша, біз Қазақстан Республикасы халықаралық нормативтік құқықтық актілерді іске асыруға қатысу процесінде көші-қон ағындарын реттеу және заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл арқылы көші-қон саясатын жүзеге асырудың жеткілікті пәрменді және тиімді ұйымдық-құқықтық тетігін әзірлей алды деген қорытындыға келеміз.

Қорытынды

Зерттеу жұмысын қорытындылай отырып, төмендегідей тұжырымдар мен ұсыныстар жасаймыз:

Рецидив қылмыстылық мәселесін зерделей отыра, сондай-ақ, зерттеуші ғалымдар пікірлерін негізге алып, криминологиялық рецидив ұғымын қылмыскерге қатысты қолданылған шаралар сипатына, қайталап қылмыс жасаушының сотталғандығының алынған-алынбағандығына, жасаған қылмысының ауырлық дәрежесіне қарамастан адамның қылмысты қайталап жасау фактісі деп түсінеміз.

Ресми статистикалық көрсеткіштер жалпы қылмыстылық деңгейінің жыл өткен сайын өсіп жатқандығын, өзге жылдармен салыстырғанда, әсіресе, 2013 және 2015 жылдары ең жоғары көрсеткіштер бергендігін аңғартады. 2007-2016 жылдар арасындағы қылмыс рецидиві көрсеткіштеріне назар аударатын болсақ, бұл көрсеткіштер 2011 жылға дейін салыстырмалы түрде тұрақтылыққа ие болғандығын, сол жылдан бастап 2014 жылға дейін өскендігін және 2015 жылдан бері күрт азайғандығын бақылаймыз. Соңғы көрсеткіштердің бірнеше есеге азаюын елдегі қылмыстық саясаттың ізгілендірілуімен байланыстырамыз. Қылмыстар рецидивінің негізгі бөлігін құраушы санаттары бойынша онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстардың қазір қылмыстар рецидивіне жатқызылмауы рецидив қылмыстылық көрсеткіштерін едәуір азайтып тұр. Қылмыстық саясаттың «репрессияны үнемдеу» қағидатына негізделгендігіне қарамастан бұрын қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың қайталап қылмыс жасауы 2015 жылы күрт жоғарылағандығын аңғарамыз.

Қазіргі қолданыстағы қылмыстық заңнамаға сәйкес заң жүзіндегі қылмыстар рецидивін құрайтын ауыр және аса ауыр қылмыстардың соңғы жылдары төмендегендей болғанмен 2016 жылы қайтадан өскендігін бақылауға болады. Сондай-ақ, заңды күші бар қылмыстық заңға сәйкес қылмыстар көптігінің еш нысанына жатпайтын санаты бойынша ауырлығы онша емес және ауырлығы орташа қылмыстардың қайталануының да күрт өскендігін бақылауға болады. Бас бостандығынан айыру жазасын қоспағанда жазалаудың басқа түрлеріне сотталған адамдар арасында жасалған пенитенциарлық қылмыстылық ішінде жеке тұлғаға, меншікке қарсы және әділ сот пен жазаны өтеу тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың басымдылығы байқалады.

Адамның қылмыс жасауына себепкер болатын объективті сипаттағы себептер мен жағдайларға адамның тәрбиесін және ол өмір сүріп отырған қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси және тағы да басқа адамның қолайлы жағдайда өмір сүруіне ықпал етуші барлық факторларды және субъективті сипаттағы себептер мен жағдайларға оның ішкі болмысын (психологиялық жай-күйін) жатқызамыз.

Рецидив қылмыстылықтың айрықша түрі – пенитенциарлық қылмыстылық. Оны жалпы қылмыстылықтан ерекшелейтін өзіне ғана тән белгілері бар. Түрменің кіші мәдениеті оның дамуына ықпал етуші

құбылыс. Түрмедегі кіші мәдениеттің жойылмауы және бас бостандығынан айыру орындарынан босап шыққан тұлғалардың әлеуметтік бейімделу үдерісінің ойдағыдай жүзеге асырылмауы – жаза мақсаттарын орындауға кері әсерін тигізуші фактор.

Рецидив қылмыс жасаушылардың тұлғалық қасиеттерін ашу үшін олардың әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштерін, қылмыстық-құқықтық белгілері мен имандылық-психологиялық қасиеттерін негізге алу қажет. Диссертациялық зерттеу жұмысына қажет эмпирикалық материалдарды зерделей отырып, рецидив қылмыс жасаушылардың тұлғалық қасиеттерін ашушы әлеуметтік-демографиялық белгілеріне мыналарды жатқызамыз: рецидив қылмыс жасаушы бірінші рет 18 жасқа дейін пайдакүнемдік қылмысы үшін сотталған, білімі басым орта, интеллектілік даму жүйесі алған біліміне сәйкес, үйленбеген немесе жаза өтеп жүрген кезінде үйленген (ажырасқан), екі және онан да көп мәрте сотталған адам. Рецидив қылмыс жасаушылардың басым бөлігін қала тұрғындары құрайды.

Рецидив қылмыс жасаушылардың тұлғалық қасиеттерін ашушы қылмыстық-құқықтық белгілеріне мыналар жатады: Рецидив қылмыс жасаушылардың басым бөлігі (52%) екі рет сотталған адамдар. Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан сотталғандардың жасаған қылмыстары аралығындағы уақыт орташа есеппен 2, 5-3 жылдан аспаған. Зерттеу барысында қылмыстар рецидивін жасаушылардың 63% қылмыс жасау кезінде спирттік ішімдік пайдаланғандары белгілі болды. Мұрағаттық қылмыстық істерді зерделеуде сот үкімі бойынша жаза өтеу орындарында нашақорлық, маскүнемдік пен уытқұмарлықтан емделудің медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары тағайындалған тұлғалар саны да аз емес.

Рецидив қылмыс жасаушылардың тұлғалық қасиеттерін ашушы имандылық – психологиялық белгілері төмендегідей: Психодиагностика нәтижелері бойынша бірінші рет сотталған тұлғалармен салыстырғанда рецидив қылмыс жасаушы тұлғалардың психологиялық көңіл-күйлерінің өзгеше екендігіне көз жеткіздік. Олар өзге сотталғандардан тұйықтық, эмоционалдық тұрғыдан суықтық, ойлау қарқындылығы және интеллектуалдық мүмкіндіктерінің төмендігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ, оларды батыл шешім қабылдай алмайтын, артына сақтықпен қарайтын, кез-келген жағдайды шынайы бағалауға дағдыланған және өзге адамдардың қолдауын соншалықты қажет етпейтін, тұрмыстық қолайсыздықтарға төзімді, сонымен қатар қарым-қатынас жасаушы серігін таңдауға абайлықпен қарайтын адамдар деп айтуға болады. Сондай-ақ, рецидив қылмыс жасаушылардың ішінде 3 реттен көп сотталғандардың бойынан қаталдық, рационалдылық және қатыгездік сияқты қасиеттердің басымдылығын байқауға болады. Тестілеу нәтижелері бойынша рецидив қылмыс жасаушылардың өзін-өзі кінәлау сезімдерінің басымдылығын, өткен кездегі және осы уақыттағы проблемалық жағдайларды шешу кезінде өзіне разы болмау, өз

әрекеттеріне сынмен қарау бейімділігінің бар екендігіне көз жеткіздік. Сондай-ақ, жаза атқару мекемесі қызметкерлерінің берген психологиялық мінездемелеріне сәйкес оларды түрме субмәдениетін ұстанатын, пайдалы еңбекпен айналысуға селқос қарайтын, спирттік ішімдік немесе есірткі заттарына жақын тұратын тұлғалар деген қасиеттермен толықтыруға болады.

Эмпирикалық материалдар негізінде қылмыскерлерге қатысты ұзақ уақытқа бас бостандығынан айыру жазасын қолдану әлеуметтік-экономикалық негіздермен қатар психологиялық тұрғыдан да тиімсіз деп санаймыз.

Диссертант заң шығарушының заманалық жағдайда қылмыстылыққа, оның ішінде рецидив қылмыстылыққа қарсы тұру тұжырымдамаларын нақты әлеуметтік-экономикалық, ұйымдастырушылық-құқықтық тұрғыдан жаңадан бағалау туралы ойын дұрыс деп санайды. Жалпы қылмыстылыққа, оның ішінде қылмыстар рецидивіне қарсы іс-қимылдар «репрессияны үнемдеу» қағидатына басымдық беру арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Адамның қылмыс жасау сәтінде он сегіз жасқа толғандығы, бұл қылмыстардың белгілі санаттарға (қолданыстағы заңнамада – ауыр және аса ауыр санаттар бекітілген) жатуы, жойылмаған соттылығының болуы, қылмыс рецидивін жасаушылардың бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға сотталып, жазаларын тек қылмыстық-атқару жүйесінің белгілі бір мекемелерінде өтеуі сияқты қылмыс рецидивінің қылмыстық-құқықтық құрылымы қолданыстағы заңнамада бекітілген белгілері бойынша мейлінше формальданған негізге құрылған. Яғни, қолданыстағы Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабының құрылымында ғылым мен практикада қалыптасып қалған қылмыстар рецидивін тану қағидатының өзгергендігін байқаймыз. Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабының 1-бөлігінде рецидив ұғымының анықтамасын беруде адамның бұрынғы жасаған ауыр және аса ауыр қылмыстары үшін сотталғандығының бар-жоқтығына сілтеме жасалмаған. Адамның жасаған ауыр немесе аса ауыр қылмыстары үшін бұрын жаза өтеу фактісі оның сотталғандығының бар-жоқтығын куәландыра алмайды. Себебі жаңа ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасаған уақытқа дейін алдыңғы сотталғандығы жойылған немесе жойылмаған болуы мүмкін. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабы 1-бөлігінің редакциясы адамның бұрынғы жасаған ауыр немесе аса ауыр қылмыстары үшін соттылығының бар-жоғына міндетті түрде сілтеме жасау жолымен өзгертілуі керек.

Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабының 1-бөлігінде рецидив ұғымын нақты, әрі дәл беру үшін Қазақстан Республикасы ҚК 79-бабының 7-бөлігінде көрсетілген осы норманың ауыр немесе аса ауыр қылмыстар үшін бас бостандығынан айыруға сотталған, сондай-ақ рецидив және қауіпті рецидив жағдайында жаза тағайындалған адамдарға қолданылмайтындығы туралы ережені қатаң түрде есепке алу қажет. Ауыр және аса ауыр қылмыстар жасау жағдайларымен ғана шектелген

қазіргі қолданыстағы рецидив қылмыстың заңнамалық анықтамасын беруде алып тасталған сотталғандыққа сілтеме жасау қылмыстық заңнама нормалары үйлесімділігін бұзатын қателік. Осы айтылған уәждер негізінде Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабына төмендегідей өзгертулер енгізу қажет:

14-бап. Қылмыстар рецидиві, қылмыстардың қауіпті рецидиві

1. Егер адам бұрын ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса және заңда белгіленген тәртіппен жойылмаған сотталғандығы бар болса осы адамның ауыр қылмыс жасауы қылмыстар рецидиві деп танылады.

2. Қолданыстағы редакциясында.

3. Он сегіз жасқа дейінгі адамның жасаған қылмыстары үшін сотталғандық, сондай-ақ осы Кодексте белгіленген тәртіппен (алып тасталған сөзін алып тастау) жойылған сотталғандық қылмыстардың рецидиві және қылмыстардың қауіпті рецидивін тану кезінде есепке алынбайды.

Зерттеу жұмысының авторы заң шығарушының рецидив қылмыс түрлерін тану кезінде сот қолданатын қылмыстық жазаның ең төменгі мерзімін танудан бас тартуын негізсіз деп санайды. Уақыт пен құқық қолдану практикасы Қазақстан Республикасы ҚК-нің 59-бабы редакциясының негізділігін немесе қателігін көрсетері анық. Алайда, заң шығарушының бұл шешімі Қазақстан Республикасы ҚК 59-бабының және 14-бабының 4-бөлігі ережелерінің сәйкессіздігіне әкеліп отыр. Қазіргі қолданыстағы Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабының 4-бөлігі төмендегідей мазмұндалады: «Қылмыстардың қайталануы және қылмыстардың қауіпті қайталануы осы Кодексте көзделген негіздер мен шектерде неғұрлым қатаң жазаға әкеп соғады». Қазақстан Республикасы ҚК-нің 59-бабы қазір рецидив пен қауіпті рецидив үшін жаза шектерін белгілемеу фактісін есепке ала отырып, Қазақстан Республикасы ҚК 14-бабы 4-бөлігінің редакциясы төмендегідей мазмұндалуы керек деп болжаймыз: «Қылмыстар рецидиві мен қылмыстардың қауіпті рецидиві осы Кодекс ережелеріне сәйкес неғұрлым қатаң жазаға әкеп соғады».

Біз қолданыстағы қылмыстық заңнамада берілген рецидив қылмыс ұғымы қылмыстың барлық санаттары бойынша қылмыстарды қайталап жасаушы адамдардың сотталғандығының бар-жоқтығын есепке алуды өзгертуді талап етеді деген қорытындыға келдік. Бұл жерде әділдік қағидатын қылмыстық «репрессияны үнемдеу» қағидатынан жоғары қоюды жөн көреміз. Егер бұрын қолданыста болған 1997 жылғы қылмыстық кодекстің 13-бабының мазмұнында қылмыстар рецидиві шеңберінде қылмыс санаты бойынша кез келген қасақана жасалған қылмыстар үшін сотталғандық есепке алынған болса, қазіргі қолданыстағы заңнамаға сәйкес санаты бойынша ауыр және аса ауыр қылмыстар ғана есепке алынады. Қазір бұрынғы жасаған онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстары үшін сотталғандығы бар адамның онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстық құқық

бұзушылықтарды қайталап жасауы қылмыстық заңмен қарастырылған қылмыс көптігінің еш нысанына жатпайды. Сондай-ақ, заң шығарушы қылмыстық құқық бұзушылықтың бірнеше рет жасалғаны үшін адамның жойылмаған сотталғандығы бола тұра онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайталап жасауымен салыстырғанда қаталырақ қылмыстық жауаптылық тағайындауы бізге түсініксіз. (Қазақстан Республикасы ҚК 54-бабының 1-бөлігі). Ізгілендіру саясатын негізге алатын болсақ, онда бұл ұстаным қылмыстық құқық бұзушылықтың бірнеше рет жасалу жағдайында да қолданылуы керек деп санаймыз. Заң шығарушының жіберген олқылықтары қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын тең дәрежеде және әділ қолдану мүмкіндігінен айыруы мүмкін. Сондықтан бұл мәселе міндетті түрде заңнамалық тұрғыдан реттеуді талап етеді.

Қолданыстағы қылмыстық заңнама рецидивтің тиісті түрін құраушы әрекеттердің қоғамдық қауіптілік дәрежесін бірнеше мәрте есепке алатындықтан, қылмыстар рецидиві мен қылмыстардың қауіпті рецидиві жағдайын белгілеу кезінде әділдік қағидатын бұзады. Қолданыстағы Қазақстан Республикасы ҚК сәйкес бұл жағдай үш рет есепке алынады: бастапқы қылмысы үшін жаза тағайындау кезінде, қылмыстың қайталанып жасалғаны үшін жаза тағайындау кезінде және қылмыстар рецидиві кезінде жаза тағайындау кезінде (Қазақстан Республикасы ҚК-нің 59-бабына сәйкес). Мұндай жағдайды жөнсіз деп санап, әділдік қағидатының бұзылмауын қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы ҚК-нің 59-бабы редакциясынан Қазақстан Республикасы ҚК-нің 55-бабымен қарастырылатын соттың ерекше мән-жайларды есепке алу мүмкіндігіне сілтеме жасауды алып тастау (бұрын қолданыста болған 1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК-де болғандай) негізсіз. Бұл қылмыстық жаза саралығы мен даралығы қағидатына кедергі жасайтындықтан, Қазақстан Республикасы ҚК 59-бабының редакциясынан бұрынғы жасалған қылмыстардың қоғамдық қауіптілік дәрежелерін есепке алуды алып тастау жолымен осы бапты өзгерту қажет деген тұжырым жасаймыз.

Отандық қылмыстық заңнамадағы қазіргі қылмыстық құқық бұзушылықтар көптігі институты «қылмыстық құқық бұзушылықтар» санатының енгізілуіне және «қылмыстар рецидиві» ұғымы құрылымының түбегейлі өзгертілуіне байланысты бір қатар өзгерістерге ұшырады. Сондықтан қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқық бұзушылықтар көптігі институты шеңберінде қалыптасқан жеке ережелер қазіргі уақытта қайта қарастыруды қажет етеді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар көптігі нысанын екі негізгі түрлері – қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануы мен қылмыстық құқық бұзушылықтардың идеалды жиынтығы бойынша топтастырған дұрыс деп санаймыз. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануы түрлеріне қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше рет жасалуын, қылмыстық құқық бұзушылықтардың нақты жиынтығын және

қылмыстар рецидивін жатқызамыз. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың идеалды жиынтығы қылмыстық жазаланушы әрекеттерді біртіндеп орындау нысандарымен байланысты болмағандықтан топтастырудың осы түрі әдіснамалық тұрғыдан дұрыс. Ал басқа жағдайлардың бәрінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталану нысандары қолданылады. Осы негізде ҚК мемлекеттік тілдегі нұсқасының 14-бабында рецидив ұғымын ашуда қылмыстар рецидиві тіркесінің қылмыстардың қайталануы деп берілуі қылмыстық құқық бұзушылықтар көптігі нысанын беруде қайшылық тудырып, қылмыстар рецидиві ұғымының бұрмалануына әкеліп отыр деп санаймыз. Сондықтан ҚК 14-бабында қолданылатын «қылмыстардың қайталануы» және «қылмыстардың қауіпті қайталануы» тіркестері «қылмыстар рецидиві» және «қылмыстардың қауіпті рецидиві» деп ауыстырылуы қажет. Сонымен қатар терминологиялық қайшылықтарға жол бермеу мақсатында қылмыстық заңнама мәтініне «қайталану» терминін енгізіп, сонан кейін оның түрлерін берген жөн деп пайымдаймыз.

Қазіргі қылмыстық заң мәтінінде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылық нысандары құрылымы бір қатар қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануының қылмыстар рецидиві белгілеріне жатпауына байланысты қылмыстық–құқықтық есепке алынбайды. Сол себептен қолданыстағы заңға сәйкес қылмыстар рецидиві белгілері жоқ жағдайда қылмыстық құқық бұзушылықтардың қайталануы сияқты көптік нысанын заңнамалық тұрғыдан бекітуді қарастыру қажет деп санаймыз. Ол: 1) онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар жасағаны үшін сотталғандығы бар адамдардың кез келген санаттағы қасақана қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауы; 2) ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталғандығы бар тұлғалардың онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыстар жасауы; 3) ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасағаны үшін сотталғандығы бар тұлғалардың жаңа ауыр немесе аса ауыр қылмыс жасап, ешбір қылмысы үшін іс жүзінде бас бостандығынан айыру жазасына сотталмауы сияқты фактілі қайталанушылық нысандарын есепке алуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, осыған дейін де зерттеушілер ұсынған үкімдер жиынтығын қылмыстық құқық бұзушылықтар көптігі нысандарына жатқызу мәселесі негізсіз емес деп пайымдаймыз.

Отандық заң шығарушының қылмыстар рецидиві түрлері үшін жаза көлемін саралай белгілеуден бас тартуы біздің пікіріміз бойынша негізсіз. Қазіргі қолданыстағы қылмыстық заңнама ережелеріне сәйкес рецидив түрлері (топтастырылуы) қылмыстық жауаптылық пен жазаны жүзеге асыруда (жаза атқару мекемесі түрін белгілейтіндігін қоспағанда) есепке алынбайды. Біз үшін бұрын қолданыста болған (1997 жылы қабылданған) ҚК рецидив пен қауіпті рецидивте қолданылатын жаза мерзімдерінің төменгі шегін белгілеуі қылмыстық жазаны даралай қолданудың тиімді тетігі болып табылатын.

Жаза атқару мекемелерінде сотталғандармен жүргізілетін тәрбие

жұмыстарының тиімділігі – рецидив қылмыстылықты ескертудің бір жолы. Бас бостандығынан айырумен байланысты және байланыссыз жазаларды орындау мекемелерінің қызметі жалпы алғанда сотталғандарды тәрбиелеу арқылы оларды түзу жолға салуға, олардың жаңа қылмыстар жасауының алдын алуға бағытталғандықтан, сотталғандармен жүргізілетін тәрбие жұмыстарының мәні зор.

Сотталғандарды жаза өтеуден босатуға тікелей дайындау үдерісін оларға тәрбиелей ықпал етудің бір нысаны ретінде қарастыра отырып, оны дербес мәнге ие деп айтуға болады. Себебі осы кезеңде ғана, ҚАЖ мекемесінің әкімшілігі босап шығушы тұлғаның субъективті мүмкіндіктерін есепке ала отыра, оның жаңа ортаға шын мәнінде бейімделу жолын ұсына алады. Сондай-ақ, босап шығатын сотталғандарды дайындауды ҚАЖ түрлі қызметтері жүзеге асырғанмен олардың осыған қатысты міндеттері дұрыс әзірленбеген. Осыған байланысты сотталғандарды босап шығуға дайындаумен байланысты түрлі лауазымды тұлғаларға, әсіресе босап шығатын адамдарды жұмысқа және тұрмыста орналастыру бойынша аға инспектор жұмысына арналған нақты әдістемелік ұсыныстар әзірлеудің тәрбие жұмысы тиімділігін арттырады сөзсіз.

ҚАЖ мекемелерінен босағандарды әлеуметтік бейімдеу – бас бостандығынан айыру түріндегі жаза өтеуден босағандар сияқты айрықша санаттағы адамдардың қоғам тарапынан мақұлданатын мінез-құлықты қамтамасыз етуші құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік-психологиялық және тағы да басқа әсер ету шаралары кешені жататын және құқық нормаларына ерікті түрде бағына отырып, адамның әлеуметтік орта талаптарына сәйкес қарым-қатынас жасауы, өз мінез-құлқы мен әрекеттері арқылы бейімделгендігін позитивті микроортамен араласуы арқылы дәлелдеуі, қылмыстық жаза мақсаттарына толығымен жету мақсатында мемлекеттік және қоғамдық бақылау жағдайында өз мінез-құлқын оның нормалары, талаптары мен ережелеріне сәйкестендіру сияқты әлеуметтік үдерістер жататын адамның бейімделуінің өзіндік бір түрі.

Бас бостандығынан айыру түріндегі қылмыстық жазаны өтеу орындарынан босағандардың әлеуметтік бейімделулері 3 кезең (танысу-ыңғайлану, әлеуметтік пайдалы рөлдерді меңгеру және қорытынды кезеңдер) бойынша жүзеге асырылады.

Шет мемлекеттік тәжірибені зерделеу арқылы олардың бас бостандығынан айыру орындарынан босап шығатын тұлғалардың әрі қарай жаңа қылмыстар жасауларының алдын алу мақсатында әлеуметтік бейімдеу үдерісін ұйым-дастыру мәселесіне қатысты бірқатар артықшылықтары бар деп тұжырымдадық.

Бас бостандығынан айыру орындарынан босап шығатын адамдардың әлеуметтік бейімделулеріне көмек көрсету жұмысы, оның ішінде жұмысқа және тұрмыста орналасу шеңберінде төмендегі шараларды жүзеге асыру қажеттілігі туындайды:

□ бас бостандығынан айыру орындарынан босап шығатын және әлеуметтік көмекке мұқтаж тұлғалардың жұмысқа және тұрмыста орналасуларын алдын ала жоспарлауда ҚАЖ мекемесі әкімшілігінің жергілікті мемлекеттік басқару органдарымен, халықты жұмыспен қамту орталықтарымен және ішкі істер органдарымен өзара іс-қимыл жасасуы;

□ жуық арада босап шығатын сотталғандардың белгілі бір санаттарына ҚАЖ мекемелері шегінен тыс жерлерге жұмысқа және тұрмыста орналасу мәселелерін алдын ала шешу мақсатында қысқа мерзімге шығу мүмкіндігін заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет.

ҚАЖ мекемелерінен босап шыққан адамдардың әлеуметтік бейімделу үдерісіне қатысушы барлық субъектілердің өзара іс-қимылын ұйымдастырудағы басты рөл жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдарына берілуі керек. Осыған байланысты жергілікті мемлекеттік органдар қызметіне байланысты сұрақтарды реттеуші заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылады.

Осы зерттеу жұмысының авторы қылмыстық заңнаманы ізгілендіру саясатына сәйкес қазір сотталғандарға әлеуметтік бақылау жасау институтына айрықша көңіл бөлінуіне байланысты, осы институттың бір нысаны болып табылатын әкімшілік қадағалау ұғымына берілетін анықтама кеңейтіліп, оның құрылымына адамдарға әлеуметтік – құқықтық көмек беру де енгізілуі керек деп санайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Nurgaliyev B.M., Syzdyk B.K., Boretsky A.V. The Realities and Patterns of Crime in Kazakhstan: Some Approaches to its Analysis // The Social Sciences. – 2016. – №11(6): P.1069-1078.
- 2 Бусурманов Д.Ж. Право в эпоху глобализации: новый взгляд на проблему // <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/23452> (кірген уақыты: 03.10.2016 ж.).
- 3 Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығы // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_ (кірген уақыты: 03.10.2013 ж.).
- 4 Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы 100 нақты қадам бағдарламасы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100> (кірген уақыты: 25.10.2015 ж.).
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Пресс, 2008. – 968 б.
- 6 Нақыпов Б. Теоретические проблемы предупреждения рецидивной преступности в Республике Казахстан: дис. ...док. юрид. наук. – Алматы, 2009. – 268 с.
- 7 Криминология: учебн. / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. - 3-е изд., перарб. и доп. – М., 2006. – 810 с.
- 8 Панько К.А. Вопросы общей теории рецидива в советском уголовном праве. – Воронеж, 1983. – 200 с.
- 9 Малков В.П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. – Казань, 1982. – 180 с.
- 10 Криминология: учебн. / под ред. док. юрид. наук, проф. З.С. Зарипова. – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2006. – 481 с.
- 11 Аванесов Г.А. Криминология. – М.: Академия МВД СССР, 1984. – 500 с.
- 12 Тауова Г.С. Криминологические и уголовно-правовые проблемы предупреждения пенитенциарной преступности: дис. ...канд. юрид. наук. – Бишкек, 2011. – 176 с.
- 13 Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 528 с.
- 14 Некрасов А.П. Пенитенциарный рецидив в исправительных учреждениях: теория исследования и меры противодействия: дис. ...док. юрид. наук. – СПб., 2005. – 434 с.
- 15 Когамов М.Ч. Предварительное расследование уголовных дел в Республике Казахстан: состояние, организация, перспективы. – Алматы: Аян Эдет, 1998. – 176 с.
- 16 Кудрявцев В.Н. Причины правонарушений. – М., 1976. – 260 с.
- 17 Криминология / под ред. Н.Ф. Кузнецовой., Г.М. Миньковского. – М., 1994. – 415 с.
- 18 Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность. – М., 1969. – 272

с.

19 Кохановский В.П., Лешкевич Т.Г., Матяш Т.П., Фатхи Т.П. Основы философии науки. – Ростов н/Д., 2005. – 520 с.

20 Криминология: учебн. для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова. – М: ЮСТИЦИНФОРМ, 2006. – 528 с.

21 Криминология: учебн. / под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. – М.: Юристъ, 1997. – 512 с.

22 Каиржанов Е.И. Почва, на которой произрастает зло (О причинах роста преступности в республике) // Мысль. – 1993. – №5. – С.12-16.

23 Криминология: Курс лекций / под.ред. И.Ш. Борчашвили . – Караганда: КарЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2002 – 180 с.

24 Каиржанов Е.И., Накипов Б. Рецидивная преступность: состояние и профилактика. – Алматы, 1996. – 232 с.

25 Многократный рецидив преступлений: монография / под ред. Ю.М. Антоняна. – Рязань, 2009. – 247 с.

26 Чукмаитов Д.С. Рецидив преступлений как важнейший критерий эффективности уголовно-правового воздействия // Кұқық және мемлекет. – 2014. – №2(63). – С.86-91.

27 Тайбаков А.А. Преступная субкультура // Социологические исследования. – 2001. – №3. – С. 89-93.

28 Скаков А., Гаитов А. Криминологическая характеристика и профилактика современных проявлений преступности в Республике Казахстан. – Алматы: Данекер, 2001. – 341 с.

29 Антонян Ю.М. Тени прошлого. – М., 1996. – 360 с.

30 Шнайдер Г.И. Криминология пер. с нем., под общ. ред. Л.О. Иванова. – М., 1994. – 421 с.

31 Михлин А.С. Личность осужденных к лишению свободы и проблемы их исправления и перевоспитания. – Фрунзе, 1980. – 200-с.

32 Шурухнов Н.Г. Расследование преступлений, совершенных осужденными в исправительно-трудовых учреждениях. - М., 1992. С.220.

33 Старков О.В. Пенитенциарная преступность. Криминология. – М., 1999. – 730 с.

34 В ЗКО на длительные сроки осудили «воров в законе» // <http://camonitor.kz/14048-v-zko-na-dlitelnye-sroki-osudili-vorov-v-zakone.html> (кірген уақыты: 25.04.2015 ж.).

35 Балгожина М.Е Қайталап жасалатын қылмыстылық детерминанттары // ҚарМУ Хабаршысы. Құқық сериясы. –2015. – №4 (80). –Б. 95-103.

36 Антонян Ю.М. Преступность в местах лишения свободы и ее причины // Уголовное право. – 2002. – №4. – С.101-105.

37 Карпец И.И Преступность: иллюзии и реальность. – М., 1992.– 286-с.

38 Балгожина М.Е. Пенитенциарлық қылмыстардың қайталануының қылмыстық-құқықтық сипаты // Л.Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2015. – №3(106). – Б.41-46.

39 Сәбет Бап – Баба. Психология негіздері: Оқу – анықтамалық қолданба. Алматы: Нұр – Пресс, 2007. – 106 б.

40 Кудрявцев В.Н., Миньковский Г.М., Сахаров А.Б. Личность преступника. – М.: Юрид. лит., 1975. – 272 с.

41 Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника. – Томск, 1970. – 275 с.

42 Balgozhina M.E. Social Adaptation of Persons released from Places of Deprivation of Freedom as Prevention of Recidivism // JARLE-ASERS Publishing – Journal of Advanced Research in Law and Economics(ISSN2068696X-Romania-Scopus). Summer. – 2015. – 2(12). – P.277-284.

43 Бузынова С.П. Рецидив преступлений: уч. пос. – М., 1980. – 55 с.

44 Сахаров А.Б. Актуальные вопросы учения о личности преступника. // Теоретические проблемы учения о личности преступника. – М., 1979. – С.10-18.

45 Криминология: учебн. для юрид. вузов / Под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.И. Долговой. – М., 1997. – 784 с.

46 Чукмаитов Д.С. Применение уголовного наказания в целях предупреждения рецидива преступлений. – Алматы: ТОО «Баспа», 1997. – 140 с.

47 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған соты // В.Н. Лобунецтің №1-69/2010 мұрағаттық қылмыстық ісі.

48 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // Д.Ж. Назардың №1-50/2013 мұрағаттық қылмыстық ісі.

49 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // В.А. Иващенконың №1-129/2011 мұрағаттық қылмыстық ісі.

50 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // С.Н. Никифоровтың №1-70/2011 мұрағаттық қылмыстық ісі.

51 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // Т.М. Гудуловтың №1-181/2013 мұрағаттық қылмыстық ісі.

52 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // В.А. Глушконың №1-5/2012 мұрағаттық қылмыстық ісі.

53 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // В.А. Даминовтың №1-130/2010 мұрағаттық қылмыстық ісі.

54 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // Д.А. Яковлевтің №1-

80/2013 мұрағаттық қылмыстық ісі.

55 Қарағанды қаласы Қазыбек би ауданының қылмыстық істер бойынша мамандандырылған ауданаралық соты // Д. Кенжебаевтың №1-75/2011 мұрағаттық қылмыстық ісі.

56 Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника: монография. – СПб., 2004. – 366 с.

57 Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968. – 191 с.

58 Балғожина М.Е. Қылмысты қайталап жасаушы қылмыскерлердің тұлғалық ерекшеліктері // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сериясы. – 2015. – №1(73). –Б. 477-488.

59 Филимонов В.Д. Общественная опасность личности отдельных категорий преступников и ее уголовно-правовое значение. – Томск: Изд.ТГУ, 1973 – 277 с.

60 Доронин Н.Г. Предупреждение насильственных преступлений не совершеннолетних. – Томск, 1984. – 96 с.

61 Акажанов А.Т. Психологические концепции о формировании и сущности девиантного поведения. // Феноменология и профилактика девиантного поведения: мат-лы науч.-практ. конф. – Краснодар: КрУ МВД России, 2008. – С.3-8.

62 Алматы қаласы және Алматы облысы бойынша ҚАЖД ЛА – 155/8 жаза атқару мекемесінде жазасын өтеп жатқан сотталғанның №1231 жеке ісі.

63 Алматы қаласы және Алматы облысы бойынша ҚАЖД ЛА – 155/8 жаза атқару мекемесінде жазасын өтеп жатқан сотталғанның №9137 жеке ісі.

64 Алматы қаласы және Алматы облысы бойынша ҚАЖД ЛА – 155/8 жаза атқару мекемесінде жазасын өтеп жатқан сотталғанның №9137 жеке ісі.

65 Алматы қаласы және Алматы облысы бойынша ҚАЖД ЛА – 155/8 жаза атқару мекемесінде жазасын өтеп жатқан сотталғанның №5367 жеке ісі.

66 Алтайбаев С.Қ. Бас бостандығынан айыруға сотталғандардың жаза өтеу және жазадан босату кезінде түзелу дәрежесін бағалау мәселелері: заң ғыл. канд. ...дис. автореф. – Қарағанды, 2009. – 25 б.

67 Дюсенбаева А.К. Множественность преступлений в уголовном законодательстве Республики Казахстан: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2011. – 265 с.

68 Иванов В.Д. Уголовное право. Общая часть. – Ростов н/Д., 2002. – 58 с.

69 Балғожина М.Е. Рецидив қылмыстылық ұғымы мен оның құрылымы // Заманауи әлемдегі ғылым мен білім: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары.- Қарағанды: РББ «Болашақ-Баспа», 2015. 1 том. –Б.17-22.

70 Бакишев К.А. Совершенствование отдельных положений

проекта уголовного законодательства Республики Казахстан // Lex russica. – 2013. – №9. – С.1006-1014.

71 Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. – Алматы: Норма-К, 2016. – 240 б.

72 Зельдов С.И. Институт судимости в борьбе с рецидивом преступлений: спорные и нерешенные вопросы // Гарантии прав личности и проблемы применения уголовного и уголовно-процессуального законодательства.– Ярославль, 1989. – С.67-71.

73 Голина В.В. Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву. – Харьков, 1979. – 120 с.

74 Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Курс лекций // под ред. И.Ш. Борчашвили. – Алматы: Жеті жарғы, 2006. – 632 с.

75 Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы 1993 жылғы 22 қаңтардағы конвенцияға Хаттаманы бекіту туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 24 маусымдағы №399-І Заңы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (кірген уақыты: 30.08.2015 ж.).

76 Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права. – М., 1912. – 730 с.

77 Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части. – Киев, 1903. – 520 с.

78 Васильева Е.Г. Формы множественности преступлений по действующему уголовному законодательству: дис. ...канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2005. – 140 с.

79 Армашова А.В. Проблемы рецидива преступлений и ответственности за него по уголовному праву России: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – Рязань, 2006. – 26 с.

80 Гальперин И.М. Об уголовной ответственности рецидивистов в свете некоторых криминологических показателей эффективности борьбы с рецидивной преступностью // Эффективность уголовно-правовых норм. – М., 1968. С. 200-232.

81 Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (кірген уақыты: 25.11.2015 ж.).

82 Суменков А.К. Рецидив преступлений и проблемы исполнения наказания в виде лишения свободы: дис. ...канд. юрид. наук. – Рязань, 2003.– 154 с.

83 Южанин В.Е., Армашова А.В. Проблемы рецидива преступлений и ответственности за него по уголовному праву России. – М., 2007. – 154 с.

84 Асланян М.М. Рецидив преступлений как легальная форма профессиональной преступности: дис. ...канд. юрид. наук. – Краснодар, 2008. – 146 с.

85 Возжанников И.Г. Рецидив преступлений в уголовном праве

России: понятие, виды, значение: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 2014. – 135 с.

86 Рождествина А.А. Уголовное право: общая часть. – М., 2009. – 362 с.

87 Кушнир И.В. Уголовное право. – М., 2000. – 385 с.

88 Уголовное право Российской Федерации / под. ред. В.С. Комиссарова, Н.Е. Крыловой, И.М. Тяжковой. – М., 2012. – 879 с.

89 Прохоров Л.А., Прохорова М.Л. Уголовное право. – М., 1999. – 480 с.

90 Уголовное право России: в 2-х т. / под ред. док. юрид. наук, проф. А.Н. Игнатова, док. юрид. наук, проф. Ю.А. Красикова. – М., 2000. – Т.1. – 698 с.; – М., 2000. – Т.2. – 816 с.

91 Криволапов Г.Г. Множественность преступлений по советскому уголовному праву и установление ее признаков ОВД: уч. пос. – М., 1989. – 110 с.

92 Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. – М., 1996. – 422 с.

93 Красиков Ю.А. Множественность преступлений (понятие, виды, наказуемость). – М.: 1988. – 156 с.

94 Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М., 1972. – 478 с.

95 Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. – М., 1967. – 210 с.

96 Васильева Е.Г. Формы множественности по действующему уголовному законодательству: дис. ...канд. юрид. наук. – Ставрополь, 2005. – 138 с.

97 Бражник Ф.С. Множественность преступлений – отражение их совокупной общественной опасности // Уголовное право. – 2000. – №3. – С.25-30.

98 Борисенко Е.А. Назначение наказания при множественности преступлений (ст. 68, 69 УК РФ): дис. ...канд. юрид. наук. – Краснодар, 2006. – 146 с.

99 Малков В.П. К вопросу о формах и видах множественности преступлений по уголовному праву России // Уголовное право. – 2009. – №1. – С. 36-40.

100 Черненко Т.Г. Множественность преступлений по российскому уголовному праву: дис. ...док. юрид. наук. – Кемерово, 2001. – 220 с.

101 Ефимов М.А., Шкурки В.А. Рецидивная преступность и ее предупреждение. – Минск, 1977. – 136 с.

102 Чукмаитов Д.С. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан. – Караганда, 2011. – 258 с.

103 Маликов Б.З. Лишение свободы в политике наказания и законодательстве России. – Самара, 2003. – 230 с.

104 Ушатиков А.И., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. –

Рязань, 2003. – 758 с.

105 Унербеков К. Испытание или отсрочка вынесения приговора // Исполнение наказания. – 2013. – №12. – С.4-8.

106 В 2013 году содержание одного осужденного государству обошлось в 613 тысяч тенге // [http:// www.zakon.kz/](http://www.zakon.kz/) (кірген уақыты: 16.05.2015 ж.).

107 Колонии-поселения в Казахстане предлагается преобразовать в центры адаптации // <http://www.time.kz/news/society/2016/04/25/kolonii-poselenija-v-kazahstane-hotjat-preobrazovat-v-centri-adaptacii> (кірген уақыты: 10.01.2016 ж.).

108 Проблемы сокращения и численность «тюремного населения» Казахстана за последние 10 лет: динамика и причины ее колебаний / Материалы Представительства PRI (Международная тюремная реформа) в Центральной Азии в рамках проекта «Укрепление системы уголовного правосудия Республики Казахстан путем совершенствования уголовного и уголовно-исполнительного законодательства с учетом прав человека». – Астана, 2012. – 96 с.

109 Концепция проекта «Вместо тюрем – пробация: стратегия выхода Казахстана из числа 50-ти стран, лидирующих по «тюремному населению» / Материалы форума тюремной реформы «Вместо тюрем – пробация и электронные браслеты». – Астана, 2013. – 10 с.

110 Токубаев З.С. К вопросу о снижении численности тюремного населения в Республике Казахстан // Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление» (к 20-летию принятия Конституции Российской Федерации): сб. тез. выступлений участников (Рязань, 5-6 декабря 2013 г.). – Рязань: Академия ФСИН России, 2013. –С.222-230.

111 В Казахстане сокращено на 26,2% число лиц, лишенных свободы // [http:// www. zakon.kz/](http://www.zakon.kz/) (кірген уақыты: 20.02.2016 ж.).

112 Общая теория права / под ред. А.С. Пиголкина. – М., 1985. – 384 с.

113 Общая теория прав человека / под ред. Е.А. Лукашевой. – М., 1996. – 520 с.

114 Рахмаев Э.С., Данилов Д.Д., Данилова И.Ю. Нормативное регулирование взаимодействия исправительных учреждений с региональными органами власти, органами местного самоуправления и общественными формированиями по вопросам социальной адаптации освобожденных из мест лишения свободы. – Рязань: Академия права и управления ФСИН России, 2009. – 106 с.

115 Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит-ра, 1971. – 248 с.

116 Гишинский Я.И. Стадии социализации индивида // Человек и общество. – Л., 1971. – Вып.9. – С.40-45.

117 Козаченко Б.П. Правовое регулирование и организация закрепления результатов исправительно-трудового воздействия после

освобождения осужденных из мест лишения свободы: дис. ...канд. юрид. наук. – М., 1991. – 254 с.

118 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі №234-V ҚРЗ қылмыстық-атқару кодексі. – Алматы: Норма-К, 2014. – 96 б.

119 Шнарбаев Б.К., Мизамбаев А.Е., Молдашева А.Б.. Организация социальной помощи лицам, отбывающим уголовное наказание и их ресоциализация. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 272 с.

120 Писарев В.Б., Бриллиантов А.В. Некоторые проблемы системы ре-социализации осужденных // Применение наказаний, не связанных с лишением свободы. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 370 с.

121 Южанин В.Е. Процесс ресоциализации и его обеспечение в уголовном судопроизводстве. – Рязань: Институт права и экономики МВД РФ, 1992. – 245 с.

122 Писарев В.Б. Ресоциализация освобождаемых от отбывания наказания: исполнение наказаний и социальная адаптация освобожденных. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1990. – 47 с.

123 Большая Советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Т. 1. – 680 с.

124 Трубников В.М. Понятие социальной адаптации освобожденных от наказания // Правоведение. – 1984. – №1. – С.96-100.

125 Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1976. – Т. 24. – 721 с.

126 Казначеев В.П. Современные аспекты адаптации. – Новосибирск: Наука, 1980. – 191 с.

127 Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 839 с.